

UNIVERZITET U SARAJEVU - FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA PEDAGOGIJU

ZAVRŠNI RAD

Pogled na studijski program *Specijalna pedagogija* iz perspektive studenata

Mentor: prof. dr. **Lejla Kafedžić**

Student: **Aida Čajić**

Novembar, 2024.

UNIVERSITY OF SARAJEVO - FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF PEDAGOGY

THE FINAL THESIS

Student's perspective of the *Special Pedagogy* study program

Mentor: prof. dr. **Lejla Kafedžić**

Student: **Aida Čajić**

November, 2024.

Sažetak

Evaluacija predstavlja ključan korak u visokoškolskom procesu. Pored mogućnosti ispitivanja trenutnog stanja, tj. uspješnosti učinjenog, otvara vrata daljnjem poboljšanju i unaprjeđenju. Bez evaluacije nema uvida u postojeće stanje, niti napretka za buduće generacije. Jedan od značajnih načina evaluiranja visokoškolskih ustanova, jeste upravo i ispitivanje studentske perspektive. Cilj ovog rada bio je ispitati pogled na studijski program *Specijalne pedagogije* iz perspektive studenata. Kako studij izgleda iz njihove tačke gledišta – tj. kako su kao glavni akteri cijelog procesa zadovoljni sadržajem, metodikom, praktičnom nastavom, prilikama za zaposlenje, kao i ličnim promjenama tokom studija. U radu analiziramo rezultate intervjua sa 12 ispitanika, te donosimo njihove nekad više, a nekad manje – podijeljene stavove. Kvalitativni podaci pokazuju bogato iskustvo studenata kroz oba ciklusa, kao i razloge nezadovoljstva onih koji su odlučili da svoje obrazovanje na studiju prekinu ili ne nastave. Na kraju samog rada nudimo i nekoliko preporuka za unaprjeđenje studija, na osnovu iskaza i ideja ispitanika, kao i na osnovu vlastite procjene.

Ključne riječi: evaluacija; evaluacija odgoja i obrazovanja; inkluzija; specijalna pedagogija; studenti.

Summary

Evaluation is a key step in the higher education process. In addition to the possibility of examining the current situation, i.e. the success of what has been done opens the door to further improvement. Without evaluation, there is no insight into the current situation, nor progress for future generations. One of the important ways of evaluating higher education institutions is to examine the student perspective. The goal of this paper was to examine the view of the *Special Pedagogy* study program from the students' perspective. What does the study look like from their perspective - ie. how, as the main actors of the entire process, are they satisfied with the content, methodology, practical teaching, employment opportunities, as well as personal changes during their studies. In this paper, we analyze the results of interviews with 12 interviewees, and present their sometimes more and sometimes less – divided views. Qualitative data show the rich experience of students through both cycles, as well as the reasons for the dissatisfaction of those who decided to stop or not continue their education. At the end of the paper itself, we offer several recommendations for improving the study, based on the statements and ideas of the interviewees, as well as on the basis of our own assessment.

Keywords: evaluation; evaluation of education; inclusion; special pedagogy; students.

SADRŽAJ

UVOD.....	6
1. TEORIJSKI OKVIR RADA	7
1.1. Uporište teme i prethodna istraživanja	8
1.2. Evaluacija u odgoju i obrazovanju.....	11
1.3. Specijalna pedagogija kao pedagoška disciplina	13
1.4. Studijski program <i>Specijalne pedagogije</i> na UNSA-FF	17
1.4.1. O studijskom programu	17
1.4.2. Potrebe osnivanja.....	18
1.4.3. Ciljevi programa	18
1.4.4. Osnovne kompetencije nakon završenog studija.....	19
1.5. Nastavni plan i program za studijsku 2019/2020. godinu	22
1.5.1. Povezanost sa širom društvenom zajednicom	27
1.5.2. Mobilnost studenata.....	27
1.5.3. Praktična nastava	27
1.6. Komparacija dva NPP-a	29
2. METODOLOŠKI OKVIR RADA	34
2.1. Predmet istraživanja	35
2.2. Cilj istraživanja.....	35
2.3. Zadaci istraživanja	36
2.4. Istraživačka pitanja	36
2.5. Metode istraživanja	36
2.6. Način realizacije istraživanja.....	38
2.7. Uzorak	38
3. ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA	41
3.1. Stavovi studenata u vezi s sadržajem studijskog programa	42
3.2. Stavovi studenata u vezi s metodikom izvođenja nastave	45
3.3. Stavovi i iskustvo studenata u vezi s praktičnom nastavom tokom studija	47
3.4. Iskustvo studenata u vezi s zaposlenjem nakon studija.....	53
3.5. Iskustvo studenata u vezi s promjenom stavova tokom studijskog programa	57
3.6. Preporuke za unaprjeđenje studijskog programa	61
3.7. RASPRAVA	65
ZAKLJUČAK.....	68
LITERATURA	71
POPIS TABELA	74
PRILOZI.....	75

UVOD

Na vrata našeg odgojno-obrazovnog sistema 2002. godine zakucala je inkluzija. Pored procvata i pozitivnih promjena koje je spakovala u svoj kofer, donijela je i nove izazove, te zahtjeve bez kojih ne želi da ostane. Zaduženi za odgoj i obrazovanje daju sve od sebe da se prilagode novim uslovima, ali ubrzo shvataju da im je potrebna velika pomoć.

Na svu sreću, Odsjek za pedagogiju Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta (UNSA-FF), odlučio je u škole poslati obrazovani kadar, spreman da preuzme dio odgovornosti za „useljenje“ inkluzije na sebe. To su pioniri inkluzije u školama, a drugim riječima – budući specijalni pedagozi.

Odsjek je formirao studijski program *Specijalne pedagogije*, s nastojanjem da pripremi studente za tu veliku ulogu. Smatraju kako nastavnicima, kao i ostalom stručnom kadru, a ponajviše samim učenicima, pored standarnih, trebaju i pedagozi koji će biti posebno obučeni za rad u inkluzivnom okruženju. Neko ko će bolje razumijeti posebne odgojno-obrazovne potrebe djece, djece s teškoćama u razvoju, kao i one nadarene... neko ko će biti u stanju asistirati u razredu u cilju boljeg okruženja i obrazovanja za sve.

S obzirom da je pomenuti studijski program u prošloj akademskoj godini uspješno iznjedrio prve magistre specijalnih pedagoga, te da sada već postoje generacije studenata koje su u stanju kvalitetno evaluirati svoj studij, smatramo kako bi, u cilju pohvale, ali i daljnjeg poboljšanja rada, bilo korisno ispitati njihova iskustva, mišljenja i stavove u vezi sa glavnim aspektima studija.

Koliko su zadovoljni sa ponuđenim sadržajem? Kakvo je njihovo mišljenje u vezi s metodikom same nastave? Koliko je praktična nastava bila prisutna, te značajna za njihov odgojno-obrazovni razvoj? Kakve su prilike za zaposlenje, te kako ih je, ako jeste, studij promijenio?

Prije samog predstavljanja i analize rezultata pomenutih pitanja – objašnjavamo osnovne pojmove kroz teorijski dio rada, a koji se odnose na evaluaciju odgoja i obrazovanja, Specijalnu pedagogiju kao pedagošku disciplinu, te kao studijski program. Također – prikazujemo i metodološki dio rada u kojem ističemo predmet i cilj istraživanja, zadatke, istraživačka pitanja, metode, način realizacije, te korišteni uzorak sa posebnim govorom o osobinama ispitanika.

Na kraju rada – nudimo nekoliko preporuka za unaprjeđenje studijskog programa, na osnovu prijedloga studenata, kao i vlastite analize.

1. TEORIJSKI OKVIR RADA

1.1. Uporište teme i prethodna istraživanja

Društvu je potreban kvalitetan i obrazovan kadar koji će osigurati lakšu primjenu inkluzije u školama. Kako Marjanović (2020) kaže: „Procjenjuje se da čak 10% stanovnika Bosne i Hercegovine ima fizičke, senzorne, razvojne, mentalne ili emotivne oblike invalidnosti, a 30% ukupnog stanovništva je posredno ili neposredno pogođeno posljedicama fenomena invalidnosti.“. Postojeći propisi osiguravaju upravo, između ostalih, i pravo na odgoj i obrazovanje pod jednakim uslovima. Od potreba u školi koje je potrebno regulisati, a koje pomenuta autorica spominje jesu:

- asistenti i podrška u nastavi;
- kvalitetna inkluzivna nastava sa educiranim kadrom za rad sa djecom sa invaliditetom;
- ispitivanje preostalih sposobnosti djece i adekvatni prilagođeni programi;
- dodatni program i usluge u sklopu škole u skladu sa potrebama i aspiracijama djece (logopedi, defektolozi, tretmani, kursevi);
- prekvalifikacija/dokvalifikacija;
- arhitektonski prilagođene škole, učila i pomagala;
- specijalno obrazovanje;
- promocija i informiranje o inkluzivnom obrazovanju;
- dodatna podrška roditeljima i djeci izvan nastavne usluge (Marjanović, 2020).

U navedenim tezama potvrđujemo potrebu za kadrom kakvog pokušava da iznjedri upravo studijski program *Specijalne pedagogije*. Uspješnost njihove misije i kvalitete učinjenog možemo mjeriti na više načina, a jedan od njih jeste i evaluacija programa od strane samih studenata. Ona je važna iz razloga što jedino korisnik, a u ovom slučaju student može tačno da opiše svoje zadovoljstvo uslugom, a tj. obrazovanjem. Značajno je ispitati koliko su sadržaji, metodika, te praktična nastava osigurali potrebne promjene u stavovima i kompetencijama kod studenata iz njihove perspektive, te dalje – koliko su im pomenuti segmenti studija bili aplikabilni za radne pozicije, ukoliko su već bili dijelom tržišta rada. Uistinu, dobar praktičar je upravo onaj koji **nastavni proces vrednuje s obzirom na njegov utjecaj na one koji uče** (Brown, 2003, prema Bungić, 2011).

Takva povratna informacija, tj. evaluacija od strane studenata nije značajna samo kao uvid u postojeće stanje, već njen širi značaj leži upravo u prilikama za poboljšanje, kao i pružanju primjera ostalim akterima obrazovanja, nadajući se da će iz iskustva studenata izvući pouke za

vlastitu organizaciju nastave u sličnim poljima. Također, pozitivne priče i stavovi studenata mogu služiti kao motivacija svima onima koji razmišljaju da upišu ovaj ili sličan studij, te pruža uvid u ono što ih očekuje tokom godina njihovog visokog obrazovanja.

Mušanović (2018) se još prije šest godina bavila istraživanjem teme slične našoj. Ispitala je zadovoljstvo studenata pedagogije kvalitetom nastave na Odsjeku za pedagogiju Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta i došla do zanimljivih saznanja. Redovni studenti su pokazali veće zadovoljstvo u svim ponuđenim kategorijama – od načina podučavanja, preko sadržaja, pa sve do stručnog kadra, dok su vanredni studenti bili manje zadovoljni pomenutim, nudeći zanimljive preporuke, baš kakve su nudili i ispitanici u našem istraživanju, osvrćući se na novi studijski program. Od preporuka koje su studenti navodili u pomenutom istraživanju izdvajamo unaprjeđenje komunikacije između vanrednih studenata, asistenata i profesora, što uključuje redovne razgovore sa studentima, uz pristupačnost i dostupnost preko e-maila, pa sve do promjene metoda i oblika rada. Redovni studenti su također imali svoje prijedloge za unaprjeđenje nastave, kao što su – uvođenje inovacija prilikom predavanja, koja se mogu ogledati kroz bogatije materijale, problemsku nastavu, češću primjenu kvizova, te zajedničko ocjenjivanje. Prilikom našeg istraživanja bavili smo se sličnim pitanjima, te ispitali između ostalog, i stavove studenata o sadržaju te metodici rada prilikom studija.

Također, u susjednoj Hrvatskoj, rađena su slična istraživanja. Npr. 2006. godine je na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu provedeno istraživanje u svrhu spoznaje elemenata zadovoljstva studenata, te je ustanovljeno da najznačajniji utjecaj na studentsko zadovoljstvo imaju nastavno osoblje, te dobra organizacija cjelokupnog studija (Vranešević, 2007, prema Blaži, 2023).

Jedno od značajnih istraživanja u susjedstvu je i istraživanje autorice Blaži (2023) koja je ispitala profesionalnu zrelost, te zadovoljstvo studenata pedagogije Filozofskog fakulteta u Rijeci. Pored ostalih zadataka istraživanja, ispitala je i koliko su generalno, te u kojim aspektima studija studenti (ne)zadovoljni. Rezultati su pokazali da je najveći broj ispitanika (njih 43,7%) – niti visoko, niti nisko zadovoljno cjelokupnim studijem. Oni aspekti s kojima većinski jesu zadovoljni odnose se na profesore i asistente, tj. njihovu pristupačnost i odnos prema poučavanju, te studentima, dok se njihovo najveće nezadovoljstvo ogleda u ponudi izbornih predmeta, ali i prilikama za stjecanje praktičnih kompetencija (50% studenata uopće nije/nije zadovoljno pomenutim pitanjem).

Slične rezultate dobili su i Ricijaš i sur. (2006), kada su ispitivali zadovoljstvo studijem i samoprocjenu kompetentnosti nekih pomagačkih profesija, te dobili rezultate koji ukazuju na to da su studenti zadovoljni stečenim znanjem na fakultetu, ali ne i stečenim praktičnim vještinama, te količinom praktične nastave. Pored toga, ustanovili su da je gotovo 50% studenata bilo uključeno u neki oblik volonterskog rada, te su pomenuti ispitanici postizali značajno više rezultate na skalama percipirane kompetentnosti za budući rad, što ukazuje na veliki značaj prakse i aktivizma. Mi smo u svom istraživanju jedno cijelo istraživačko pitanje, tj. zadatak istraživanja – posvetili upravo praktičnoj nastavi.

Blaži (2023) je također ispitivala i koliko se studenti osjećaju osposobljeno za uključivanje na tržište rada, te koliko se osjećaju pripremljeno za rad u struci. Na oba pitanja velika većina ispitanika odgovorila je neutralno ili negativno. Veliku pažnju ovom pitanju posvetili su i Zrakić Sušac i Grgić (2015) istražujući stavove studenata diplomskih studija u Hrvatskoj u vezi s studijem agronomije, te zaposlenjem nakon istog. Većina njihovih ispitanika (92,3%) smatra kako bi obrazovna ustanova trebala aktivnije informirati studente o tržištu rada te da je potrebno usklađivanje studijskih programa s potrebama tržišta rada (78,4%). Više od 60% ispitanika smatra da tokom studija usvaja radne navike i stiče znanja i vještine koje im mogu pomoći u pronalasku posla, ali da su spremni za tržište rada u trenutku kada završe studij smatra njih 43,1%. Uvidjevši njegovu važnost – pitanju zaposlenja smo i mi posvetili jedan zadatak našeg istraživanja.

1.2. Evaluacija u odgoju i obrazovanju

Evaluacija potiče od francuske riječi *évaluation*, a označava „određivanje vrijednosti, ocjenu, procjenu“ (evaluirati – odrediti vrijednost, ocijeniti, procijeniti). U sličnom se značenju upotrebljava i valorizacija, a znači – vrednovanje (Matijević, 2005).

Evaluaciju možemo definirati kao „*prikupljanje informacija o određenim pitanjima na kojima se temelje prosudbe iz kojih se izvode odluke o djelovanju*“ (Morrison, 1993).

Šipka (2001) prenosi riječi Jamesa D. Wolfensohna, koji kaže: "*Evaluacija je centralni aspekt svakog poduhvata. To znači imati metodologiju koja vam omogućuje da posmatrate da li je ono što činite efektivno, kako biste uticali na to da vaše akcije daju rezultate...*".

Matijević (2005), razlikuje dvije vrste evaluacije, a to jesu:

- sumativna (zaključna i usmjerena na ocjenu postignuća), te
- formativna (kontinuirana i usmjerena na unaprjeđenje), u čijem smislu je i koncipiran ovaj rad.

Evaluacija odgojno-obrazovnog procesa podrazumijeva prikupljanje i upotrebu informacija u svrhu donošenja odluka u odgoju i obrazovanju te u konačnici u svrhu njegova unapređenja. (Norris i sur, 2017). U tom smislu mogli bismo reći da je evaluacija jedan cikličan proces. Na mjestu gdje jedan krug završava – drugi započinje. Ovaj put – bolji, iskusniji i spremniji.

Evaluacijom nastave prati se proces realizacije novih kolegija, a od studenata se dobijaju neposredne povratne informacije o tome što oni doista misle o kolegiju (Hounsell, 2003, prema Bungić, 2011).

Motivi za prikupljanje povratnih informacija o nastavi mogu biti ekstrinzični ili intrinzični. Fakulteti zahtijevaju praćenje toka nastavnog procesa u svrhu postizanja ciljeva nastave i učenja, te ostvarivanja određenog standarda. Provođenje evaluacije koja ima za zadatak ispunjavanje formalnih zahtjeva izvanjski je motivirano, dok je prikupljanje podataka koje nastavnici sami iniciraju šireg opsega i duboko je unutarne motivirano (Hounsell, 2003, prema Bungić, 2011).

„*Ukupni cilj procesa evaluacije je unapređivanje rada visokoškolske institucije.*“ (Kačapor, 2010). Obuhvata sve dijelove rada kako u okviru predavanja, tako i na seminarima, projektima, vježbama, u praksi i slično (Pehar, 2008).

Prilikom evaluacije nastavnog procesa moguće je koristiti različite evaluacijske postupke kao što su anketiranje, intervjuiranje, igre za evaluaciju, praćenje i promatranje nastavnog procesa, procjenjivanje i prosuđivanje, grupne rasprave itd. (Bungić, 2011).

Aktuelan razlog provođenja evaluacije u odgoju i obrazovanju jeste upravo i povećan konkurentski pritisak u sektoru visokog obrazovanja koji doprinosi snažnoj potrebi univerziteta za redizajnom strukture studija u skladu sa indikatorima studentskog zadovoljstva sa ciljem isporuke visokokvalitetne edukacijske usluge koja će pozitivno utjecati na razvoj reputacije institucije, privlačenje novih i zadržavanje postojećih studenata, smanjivanje drop-out stope ili tzv. napuštanje fakulteta i uspješno prevazilaženje drugih organizacionih izazova (Korasiga i Kiranmayi, 2014).

Bitno je napomenuti da značaj evaluacije u smislu osiguranja kvalitete prepoznaje i sam Univerzitet u Sarajevu, što potvrđuje činjenica da je još 2011. godine donio *Pravilnik o upravljanju kvalitetom na Univerzitetu u Sarajevu*, kojeg je 2019. godine zamijenio *Pravilnik o sistemu osiguranja i upravljanja kvalitetom Univerziteta u Sarajevu*. U njemu je evaluacija spomenuta u više članova, od kojih je značajan onaj pod brojem sedam, koji kaže da Odbor za upravljanje kvalitetom na Univerzitetu, između ostalih nadležnosti, prati primjenu pravila i procedura donošenja, realizacije i **samoevaluacije** studijskih programa, te predlaže mjere za njihovo unapređenje u okviru obavljanja djelatnosti Univerziteta (stav 2b). Pored toga, učestvuje u pripremi interne institucionalne **evaluacije** (stav 2c).

Također, značajan je i 12. član koji definiše područje djelovanja Službe za osiguranje kvalitete, te između ostalih, navodi:

- predlaganje novih rješenja usmjerenih na otklanjanje problema u skladu sa preporukama iz izvještaja (o **samoevaluaciji**, reakreditaciji i dr.) (stav c);
- pruža podršku fakultetima/akademijama/institutima/Centru za interdisciplinarnu studiju Univerziteta u implementiranju unutrašnjih i vanjskih procesa **evaluacije** (stav e).

Iz svega navedenog uviđamo kako evaluacija predstavlja bitan faktor u visokoškolskom procesu, jer propituje uspješnost učinjenog, te otvara vrata poboljšanju za ono što će se tek učiniti. Kako Guba i Lincoln (1989) kažu: "*Evaluacija je ulaganje u ljude, ali i napredak.*"

1.3. Specijalna pedagogija kao pedagoška disciplina

Specijalna pedagogija jedna je od disciplina pedagoške znanosti.

Pedagogija je znanstveno polje u području društvenih znanosti koje istražuje odgoj, obrazovanje i izobrazbu mlađeg naraštaja, ali i odraslih osoba s pozitivnim i negativnim učincima koji djeluju u okruženju (Mijatović, 1999, prema Tkalec, 2012). Slikovitijim riječima, to je znanost koja istražuje oblikovanje čovjeka kao ljudskog bića (Vukasović, 1991, prema Tkalec, 2012).

Specijalna pedagogija kao pedagoška disciplina proučava specifičnosti i probleme u odgojnom procesu osoba s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama. Specijalna pedagogija istražuje uvjete i zakonitosti nastanka teškoća u razvoju i poremećaja u društvenoj integraciji radi unaprjeđenja specijalnog odgoja u svim oblicima i stepenima teškoće, životnim dobima i institucijama. (Hrvatska enciklopedija, 2020).

Prijedlog definicije nudi i Kafedžić (2020) kada kaže da je Specijalna pedagogija pedagoško-andragoška znanstvena disciplina koja proučava odgoj, obrazovanje i zapošljavanje djece, mladih i odraslih koji trebaju povremenu, privremenu ili trajnu pomoć i/ili podršku kako bi dosegli maksimum svojih potencijala.

Zapravo, djelovanje Specijalne pedagogije danas obuhvata svako dijete koje treba pomoć ili podršku u odgojnom i/ili obrazovnom procesu kako bi njegov rast i razvoj, u najširem smislu, tekao u pozitivnom smjeru, u skladu sa kapacitetima (Kafedžić, 2020). Pomenuta autorica dalje navodi kako je svakom djetetu ponekad potrebna povećana pomoć ili podrška, ali da u većem fokusu mogu biti upravo:

- djeca s teškoćama u razvoju;
- djeca koja su nadarena;
- djeca koja ne govore jezik lokalne zajednice;
- djeca koja pripadaju manjinama po bilo kojem osnovu;
- djeca koja su ugrožena lošim postupcima nekompetentnih roditelja;
- ostala marginalizirana djeca (Kafedžić, 2020).

Fokusirajući se na prvu spomenutu grupu djece, tj. djecu s teškoćama u razvoju – možemo reći kako se Specijalna pedagogija, prema Vukasović (1999), dijeli na:

- **oligofrenopedagogiju** (odgoj/obrazovanje/osposobljavanje (o/o/o) osoba s intelektualnim teškoćama);
- **tiflopedagogiju** (o/o/o osoba s potpunim ili djelimičnim teškoćama vida);
- **surdopedagogiju** (o/o/o osoba s potpunim ili djelimičnim teškoćama vida i sluha);
- **logopedsku pedagogiju** (o/o/o osoba s govornim teškoćama);
- **medicinsku pedagogiju** (o/o/o osoba koje su hospitalizirane, s hroničnom bolešću ili tjelesnim invaliditetom);
- **sociopatsku pedagogiju** (odgajanje i preodgajanje, obučavanje, profesionalno obučavanje djece koja su odgojno zapuštena, djece s psihopatskim ili neuropatskim poremećajima, kao i maloljetnih prijestupnika).

Specijalna pedagogija nastoji osigurati inkluzivni odgoj i obrazovanje za sve, tj. istinsko provođenje inkluzije. Kako bismo bolje razumjeli njeno područje djelovanja – nastojimo razumjeti i opisati upravo nju – tj. kraljicu inkluziju.

Inkluzija, kao fenomen društva, a samim tim i odgojno-obrazovne ustanove podrazumijeva pružanje jednakih prilika svima, kao i maksimalnu fleksibilnost u zadovoljavanju specifičnih obrazovnih i širih društvenih potreba djece (Kiš-Glavaš i Fulgosi-Mastnjak, 2002). Inkluzija, u obrazovnom procesu, nije samo pitanje uključivanja u obrazovanje učenika s teškoćama u razvoju, već podrazumijeva uključivanje sve djece koja na neki način zahtijevaju prilagođavanje nastavnih metoda i tehnika, individualizirane programe, prilagođene sadržaje i tehnike komunikacije (Bermanec, 2018). Istinska inkluzija polazi od toga da je neophodno mijenjati i prilagođavati školu, instituciju... društvo, a nikako osobu.

Booth i Ainscow (2002), govoreći o inkluziji još detaljnije objašnjavaju šta to ona obuhvata, a to jeste:

- Jednako uvažavanje svih učenika i zaposlenih.
- Povećanje učešća učenika u kulturi škole, nastavnom planu i programu, školskoj zajednici, te smanjenje njihovog isključivanja iz njih.
- Promjena školske kulture, politike i prakse kako bi se odgovorilo na različitosti učenika u lokalnoj zajednici.
- Smanjivanje prepreka za učenje i participiranje svih učenika, ne samo onih s teškoćama u razvoju ili sa posebnim odgojno-obrazovnim potrebama.

- Učenje iz pokušaja da se prevaziđu prepreke za pristup i učešće određenih učenika, kako bi se napravile promjene za dobrobit učenika u jednom širem planu.
- Gledanje na različitosti među učenicima kao na resurse za podršku učenju, a ne probleme koji se moraju rješavati.
- Priznavanje prava učenika na obrazovanje u lokalnoj zajednici.
- Unaprjeđenje škole za zaposlene i učenike.
- Isticanje uloge škole u izgradnji zajednice i razvijanju vrijednosti, kao i povećanju postignuća u svim oblastima rada i života.
- Njegovanje odnosa uzajamne podrške između škole i zajednica.
- Prihvatanje da je inkluzija u obrazovanju jedan vid inkluzije u društvu.

O inkluziji su dalje pisali mnogi autori, te nudili svoj doprinos definiranju fenomena u vidu sljedećih navoda:

- Inkluziju karakterizira osjećaj pripadanja, ali ne u vidu puke 'fizičke bliskosti'. Ona se odnosi na to da djeca različitih sposobnosti uče, igraju se i rade zajedno. Uspješna inkluzija podrazumijeva da su sva djeca aktivno uključena, imaju pristup mjestima za igru i rad, i imaju opcije koje mogu lično birati. Inkluzija je proces, a ne mjesto. Jedna osoba ne može biti odgovorna za funkcioniranje inkluzije – ona zahtijeva grupni napor. Proces inkluzije mora biti prilagođen kako bi se izašlo u susret potrebama svakog djeteta, kao i zahtjevima obrazovnog programa (Quick Notes, Inclusion Resources for Early Childhood Professionals, 1997, prema Cerić, 2004).
- Inkluzija je termin kojim se izražava spremnost da se svako dijete obrazuje što je moguće optimalnije u razredu ili školi koju bi inače pohađalo. To podrazumijeva približavanje službi za podršku djetetu, a ne odvođenje djeteta u takve službe (Schulz-Stout, 2002, prema Cerić, 2004).
- Biti punopravni član jednog razreda odgovarajućeg godišta u svojoj lokalnoj školi, raditi iste lekcije kao i drugi učenici i nedostajati im kada niste tamo. Pored toga, imati prijatelje koji će provoditi neko vrijeme s vama i izvan škole (Hall, 1996, prema Cerić, 2004).

Pored pojma inkluzije, značajno je pomenuti i pojam inkluzivnog odgoja i obrazovanja.

Inkluzivni odgoj i obrazovanje je proces čiji je cilj prevazići prepreke za sudjelovanje i učenje, te odgovoriti na različitosti kreiranjem situacija u kojima sva djeca, tj. sve osobe mogu učiti i iskustiti kompetentnost, autonomiju i pripadanje (Bjelan-Guska i Kafedžić, 2021).

Preduslovi za realizaciju inkluzivnog odgoja i obrazovanja, po Perić (2014), jesu upravo:

1. učešće učenika u procesu donošenja odluka;
2. pozitivni stavovi o mogućnostima učenja svih učenika;
3. znanje nastavnika o posebnim odgojno-obrazovnim potrebama;
4. vješta upotreba specifičnih metoda instrukcije;
5. podrška roditeljima i nastavnicima.

Upravo u ovoj trećoj tački pronalazimo potrebu za dodatnim pojačanjem znanja i resursa nastavnika i ostalih sudionika odgojno-obrazovnog procesa kroz angažovanje specijalnih pedagoga u školama, te ostalim odgojno-obrazovnim ustanovama.

1.4. Studijski program *Specijalne pedagogije* na UNSA-FF

Specijalna pedagogija kao studijski program na Odsjeku za pedagogiju Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta egzistira od novembra 2015. godine, kada su donesene odluke o usvajanju i davanju saglasnosti na Elaborat o njegovom pokretanju.

U poglavlju ovog rada predstavljena su dva dokumenta ključna za osnivanje i upoznavanje sa studijskim programom, što jesu najprije *Prijedlog studijskog programa Specijalne pedagogije* (2015), ali i *Nastavni plan i program, studijska 2019/2020. godina* (2019), u cilju uočavanja značajnih organizacionih, te sadržajnih promjena u vezi studija.

Iz *Prijedloga studijskog programa Specijalne pedagogije* (2015) izdvajamo poglavlja: O studijskom programu; Potrebe osnivanja; Ciljevi programa; Osnovne kompetencije nakon završenog studija; te tabelarno prikazujemo popis obaveznih stručnih i općeobrazovnih predmeta za I i II ciklus studija.

1.4.1. O studijskom programu

Studijski program *Specijalne pedagogije* realizira se u okviru Odsjeka za pedagogiju, kao jednopredmetni studij, kroz dva ciklusa. Prvi ciklus studijskog programa ima osnovu u predmetima pedagogije, dok je drugi ciklus više specijaliziran.

U okviru Odsjeka za pedagogiju razvija se naučno-istraživački, nastavni i obrazovni rad u oblasti: Opće, Predškolske, Školske, Obiteljske, Specijalne, Komparativne, te Povijesti pedagogije, zatim Didaktike, Metodike, Andragogije, Sociologije odgoja, te posebno Metodologije pedagoških istraživanja, Statistike i Informatike u pedagogiji, a uz to sve izučavaju se i odgovarajuće psihološke discipline, kao i savremeni jezici u vidu predmeta – obavezni jezik (bosanski/hrvatski/srpski), te jedan od stranih jezika (engleski/njemački/francuski/ruski), kao i bilo koji drugi predmeti koje Senat Univerziteta u Sarajevu i Nastavno-naučno vijeće Filozofskog fakulteta u Sarajevu utvrde kao zajedničke ili opće predmete.

Tokom studija studenti slušaju potrebne obavezne predmete, te biraju izborne predmete, uz predviđenu praksu, koja je, iako prisutna u oba, ponajviše izražena na drugom ciklusu. Izborni predmeti sa matičnog studija proširuju osnovnu oblast izučavanja, dok izborni predmeti sa vanjske liste Fakulteta omogućavaju interdisciplinarno izučavanje u oblastima društvenih i

humanističkih nauka. Također, tokom studija se kontinuirano prati rad studenata kroz različite oblike provjere znanja u vidu pismenih testova, usmenih ispita, eseja, kolokvija, prezentacija, portfolija ili drugih vidova ispitivanja najmanje dva puta u semestru.

Nakon prvog ciklusa studija, u trajanju od tri godine, te uspješno odbranjenog dodiplomskog rada - studenti dobivaju zvanje baccalaureat pedagogije (specijalna pedagogija), dok nakon drugog ciklusa, u trajanju od dvije, te završnog magistarskog rada, zvanje magistra pedagogije-specijalna pedagogija.

1.4.2. Potrebe osnivanja

S obzirom da je rasprava o bitnosti inkluzije davno prevaziđena, te da je Bosna i Hercegovina reformom obrazovanja, zasnovanoj na 2002. godine potpisanom dokumentu „Poruka građanima Bosne i Hercegovine – Reforma obrazovanja“, dala zeleno svjetlo za provođenje iste, ostaje samo pitanje kako ju primijeniti. Inkluzija, kao jedan dio reforme obrazovanja, treba da zaživi, kako u našem društvu, tako i u našim školama, tj. obrazovnim institucijama. Jedan od odgovora je u adekvatnom obrazovanju realizatora odgojno-obrazovnog procesa. Nastavnik u tome ima ključnu ulogu, ali nije realistično očekivati da cjelokupni proces realizacije inkluzivnog obrazovanja provodi samostalno, bez osigurane podrške i pomoći. Stoga, smatrajući da je nastavnicima potrebna stručna podrška u vidu specijalizanata iz područja specijalne pedagogije, došlo je do predlaganja, a kasnije i pokretanja, samog studijskog programa na UNSA-FF.

1.4.3. Ciljevi programa

Studijski program omogućuje studentima da:

1. razumiju evropski obrazovni kontekst kao referentni okvir za afirmaciju inkluzivnog pristupa;
2. razumiju obrazovni i društveni kontekst koji sadrži pozitivne i negativne izazove za razvoj inkluzivnog koncepta;
3. učestvuju u fazama kreiranja inkluzivne obrazovne kulture, politike i prakse, zahvaljujući senzibilnijem identificiranju problema, prepoznavanju pozitivnih aspekata, odnosno pretpostavki za razvoj inkluzivnog modela;

4. izgrade vještine rješavanja praktičnih problema u vezi s aktivnim uključivanjem djece (osoba sa posebnim obrazovnim potrebama u obrazovni i životni kontekst);
5. steknu opća i specifična stručna metodička znanja u domenu inkluzivnog obrazovanja (konceptijske pretpostavke inkluzivnog obrazovnog modela, učestvovanje u pedagoškoj opservaciji, kreiranje individualnog i individualiziranog programa rada, metodički pristup u radu s djecom s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama u najširem kontekstu).

1.4.4. Osnovne kompetencije nakon završenog studija

U skladu s postavljenim ciljevima, studentima se osigurava usvajanje sljedećih kompetencija:

- Vještine kreiranja inkluzivne kulture, politike i prakse.
- Vještine senzibiliziranja javnosti za djecu s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama i inkluzivno obrazovanje.
- Vještine realizacije pedagoške opservacije.
- Razvijeni pozitivni stavovi o inkluzivnom obrazovanju.
- Vještine kreiranja prilagođenih programa.
- Vještine organiziranja i realiziranja nastavnog procesa.
- Uvjerenje da svako dijete može učiti.
- Znati organizirati vršnjačku podršku u odjeljenju.
- Vještine savjetovanja nastavnika, roditelja i učenika.
- Umijeće istraživanja odgojno-obrazovne prakse.
- Primijenjuje različite strategije u odgojno-obrazovnom radu s učenicima s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama.
- Evaluira i unaprjeđuje inkluzivnu praksu, politiku i kulturu.
- Primjenjuje strategije razvoja kreativnosti kod učenika.
- Zna organizirati individualni rad s učenicima.
- Zna organizirati grupni odgojno-obrazovni rad s učenicima.
- Može uputiti roditelje u odgojno-obrazovni rad s djecom kod kuće.
- Identificirati teorijske racionalne pristupe u proučavanju kreativnosti.
- Kompetentno istraživati i birati modele kreativnosti i njihove aplikabilne vrijednosti.
- Moći kreirati instrumentarij za procjenu kreativnosti.
- Kreirati poticajno nastavno okruženje za poticanje kreativnosti.

Popis obaveznih stručnih i općeobrazovnih predmeta za I i II ciklus studija, predstavljeni su, radi lakše preglednosti, tabelarno.

PRVI CIKLUS (Dodiplomski studij)		
1. SEMESTAR	Uvod u pedagogiju	Opća psihologija 1
	Osnovi obiteljske pedagogije	Filozofija
	Osnovi predškolske pedagogije	Bosanski/hrvatski/srpski jezik 1
	Specijalna pedagogija 1	Strani jezik 1
2. SEMESTAR	Intraobiteljska dinamika	Opća psihologija 2
	Pedagogija razvoja djeteta	Bosanski, hrvatski i srpski jezik 2
	Informatika u pedagogiji	Strani jezik 2
	Specijalna pedagogija 2	
3. SEMESTAR	Specijalna pedagogija 3	Pedagoška statistika 1
	Opća povijest pedagogije i školstva	Uvod u pedagoška istraživanja
	Pedagoška psihologija 1	Razvojna psihologija 1
4. SEMESTAR	Specijalna pedagogija 4	Metodologija istraživanja odgoja i obrazovanja
	Povijest pedagogije i školstva BiH	Razvojna psihologija 2
	Pedagoška psihologija 2	Socijalna pedagogija
	Pedagoška statistika 2	
5. SEMESTAR	Didaktika 1	Osnove andragogije
	Osnove komparativne pedagogije	Metodika odgojnog rada
	Školska pedagogija 1	Izborni predmet sa unutarnje liste
	Specijalna pedagogija 5	
6. SEMESTAR	Didaktika 2	Specijalna pedagogija 6
	Komparativna istraživanja u pedagogiji	Obrazovanje odraslih
	Školska pedagogija 2	Savjetodavni odgojni rad

Tabela br. 1: Popis obaveznih stručnih i općeobrazovnih predmeta za I ciklus studija

DRUGI CIKLUS (Diplomski studij)			
1. SEMESTAR	Metodika nastavnog rada	Medicinska pedagogija	
	Osnove specijalne pedagogije	Pedagoška psihologija 3	
	Profesionalna orijentacija		
2. SEMESTAR	Metodika vannastavnog rada		
	Pedagoška opservacija i intervencija		
	Savjetodavni rad sa roditeljima djece s posebnim potrebama		
	Primjena asistivnih tehnologija u odgojno-obrazovnom procesu		
	Zapošljavanje osoba s invaliditetom		
	Pedagoška psihologija 4		
	Izborni predmet sa fakultetske (vanjske) liste		
3. SEMESTAR	Pedagogijska istraživanja – Naučno istraživački rad 1		
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom sa socio-emocionalnim i neprihvatljivim oblicima ponašanja 1		
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom sa senzornim i tjelesnim teškoćama 1		
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom s govornim teškoćama i specifičnim teškoćama u učenju 1		
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom sa intelektualnim teškoćama i djecom u autističnom spektru 1		
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom koja su nadarena i talentirana 1		
4. SEMESTAR	Pedagogijska istraživanja – Naučno istraživački rad 2		
	IZBORNI PREDMETI	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom sa socio-emocionalnim i neprihvatljivim oblicima ponašanja 2	
		Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom sa senzornim i tjelesnim teškoćama 2	
		Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom s govornim teškoćama i specifičnim teškoćama u učenju 2	
		Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom sa intelektualnim teškoćama i djecom u autističnom spektru 2	
		Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom koja su nadarena i talentirana 2	

Tabela br. 2: Popis obaveznih stručnih i općeobrazovnih predmeta za II ciklus studija

Bitno je napomenuti kako studenti u četvrtom semestru (drugog ciklusa), pored obaveznog predmeta, biraju još po dva izborna predmeta, te počinju sa pripremanjem završnog magistarskog rada, kako bi uspješno okončali svoj studij.

1.5. Nastavni plan i program za studijsku 2019/2020. godinu

U *Nastavnom planu i programu, studijska 2019/2020. godina* (2019) došlo je do značajnih izmjena. Opis, organizacija studija te njegovi ciljevi – ostali su gotovo nepromijenjeni, dok su se kompetencije koje će studenti steći proširile, pa ih prenosimo u cjelosti:

1. Poznavanje teorijskih koncepata u odgojnim znanostima.
2. Prepoznavanje širine i dubine odgojnog fenomena.
3. Sposobnost samostalnog i vođenog učenja.
4. Sposobnost fleksibilnog prilagođavanja novim idejama.
5. Sposobnost razlikovanja šefovskog i voditeljskog upravljanja odgojnim procesom.
6. Razumijevanje i poštivanje različitosti.
7. Sposobnost primjene statističkih i metodoloških postupaka.
8. Vladati širokim spektrom teorijskih znanja o područjima odgojno-obrazovnog rada.
9. Internalizirati definiranje stručnih i znanstvenih pojmova važnih za profesionalizaciju struke.
10. Samostalno tragati za izvorima informacija o odgojno-obrazovnom fenomenu.
11. Asistirati na poslovima vezanim za obrazovanje uz superviziju pedagoga, nastavnika ili drugog stručnjaka srodne profesije.
12. Odgovorno koristiti praktična znanja za rad s ljudima.
13. Raditi na poslovima organizacije i administriranja ukupnog obrazovnog procesa u školskoj, kulturnoj, socijalnoj, medicinskoj i privrednoj instituciji.
14. Raditi na poslovima savjetodavnog rada i mentorisanja stručnih poslova.
15. Aktivno primjenjivati statističke postupke u didaktičkom i istraživačkom radu.
16. Samostalno organizirati projektne aktivnosti u obrazovanju.
17. Inicirati i obavljati istraživanja od značaja za mikro i mezo-razinu obrazovanja.
18. Sudjelovati u reformskim procesima ili ih inicirati na makro-razini.
19. Biti dijelom strukovnih tijela koja rade na unaprjeđenju obrazovanja.

20. Odgovorno prepoznati prednosti i deficite osobne profesije u radnom angažmanu izvan školskih institucija.
21. Vještine kreiranja inkluzivne kulture, politike i prakse.
22. Evaluirati i unaprijediti inkluzivnu praksu, politiku i kulturu.
23. Sudjelovati u radu i koordinaciji tima za inkluziju na nivou odgojno-obrazovne ustanove i zajednice.
24. Vještine senzibiliziranja javnosti za obrazovanje za sve.
25. Vještine realizacije pedagoške opservacije.
26. Razvijeni pozitivni stavovi o inkluzivnom obrazovanju.
27. Vještine kreiranja individualiziranih programa.
28. Vještine organiziranja i realiziranja nastavnog procesa.
29. Uvjerenje da svako dijete može učiti.
30. Znati organizirati vršnjačku podršku u odjeljenju.
31. Vještine savjetovanja nastavnika, roditelja i učenika.
32. Umijeće istraživanja odgojno-obrazovne prakse.
33. Primijenjivati različite strategije u odgojno-obrazovnom radu s učenicima.
34. Primijeniti strategije razvoja kreativnosti kod učenika.
35. Organizirati i realizirati individualni rad s učenicima.
36. Organizirati i realizirati grupni odgojno-obrazovni rad s učenicima.
37. Prevenirati i intervenirati u situacijama neprihvatljivih oblika ponašanja učenika.
38. Kreirati odgojno-obrazovni rad s djecom koja su nadarena.
39. Raditi s djecom s teškoćama u razvoju.
40. Pedagoški podržati svako dijete.
41. Savjetovati roditelje o odgojno-obrazovnom radu s djecom kod kuće.
42. Identificirati teorijske racionalne pristupe u pristupima proučavanja kreativnosti.
43. Kompetentno istraživati i birati modele kreativnosti i njihove aplikabilne vrijednosti.
44. Moći kreirati instrumentarij za procjenu kreativnosti.
45. Kreirati poticajno nastavno okruženje za poticanje učenja, učešća i kreativnosti.
46. Primijeniti načela univerzalnog dizajna za sve.

U sklopu pomenutog Nastavnog plana i programa prikazujemo popise obaveznih stručnih i općeobrazovnih predmeta za I i II ciklus studija, kao i izborne predmete, te poglavlja: Povezanost sa širom društvenom zajednicom; Mobilnost studenata i Praktična nastava.

PRVI CIKLUS (Dodiplomski studij)		
1. SEMESTAR	Specijalna pedagogija 1	Bosanski/hrvatski/sripski jezik 1 (opći predmet)
	Uvod u pedagogiju	Strani jezik 1 (opći predmet)
	Opća psihologija 1	Izborni predmet (unutarnja lista)
	Filozofija	Praktična nastava
2. SEMESTAR	Opća psihologija 2	Razvojna psihologija 1
	Pedagogija razvoja djeteta	Bosanski/hrvatski/sripski jezik 2 (opći predmet)
	Opća pedagogija	Strani jezik 2 (opći predmet)
	Specijalna pedagogija 2	Praktična nastava
3. SEMESTAR	Specijalna pedagogija 3	Razvojna psihologija 2
	Predškolska pedagogija	Izborni predmet (unutarnja lista)
	Školska pedagogija 1	Praktična nastava
	Osnovi andragogije	
4. SEMESTAR	Intraobiteljska dinamika	Specijalna pedagogija 4
	Opća povijest pedagogije i školstva	Pedagoška psihologija 1
	Školska pedagogija 2	Izborni predmet (vanjska lista)
	Obrazovanje odraslih	Praktična nastava
5. SEMESTAR	Specijalna pedagogija 5	Pedagoška psihologija 2
	Pedagoška psihologija 1	Izborni predmet (vanjska lista)
	Uvod u pedagoška istraživanja	Praktična nastava
	Didaktika 1	
6. SEMESTAR	Specijalna pedagogija 6	Pedagoška statistika
	Interkulturalni odgoj	Izborni predmet (unutarnja lista)
	Socijalna pedagogija	Praktična nastava
	Didaktika 2	

*Tabela br. 3: Popis obaveznih stručnih i općeobrazovnih predmeta za I ciklus studija
(po Nastavnom planu i programu za studijsku 2019/2020. godinu*

DRUGI CIKLUS (Diplomski studij)		
1. SEMESTAR	Osnove specijalne pedagogije	Izborni predmet (unutarnja lista)
	Komparativna pedagogija	Izborni predmet (vanjska lista)
	Medicinska pedagogija	Praktična nastava
	Naučno-istraživački rad	
2. SEMESTAR	Sociologija obrazovanja	Profesionalna orijentacija
	Metodika odgojnog rada	Pedagogija usmjerena na dijete – sistemi podrške i partnerstva u inkluzivnom obrazovanju
	Pedagoška psihologija 3	Izborni predmet (vanjska lista)
	Pedagoška psihologija 4	Praktična nastava
3. SEMESTAR	Metodika nastavnog rada	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom koja su nadarena
	Pedagoški savjetodavni rad	Izborni predmet (vanjska lista)
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom s teškoćama u razvoju	Praktična nastava
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom s neprihvatljivim oblicima ponašanja	
4. SEMESTAR	Praktična nastava	
	Mentorski rad	
	Završni rad	

***Tabela br. 4:** Popis obaveznih stručnih i općeobrazovnih predmeta za II ciklus studija
(po Nastavnom planu i programu za studijsku 2019/2020. godinu)*

Također, ono što je uveliko primijetno jeste veliki broj izbornih predmeta kroz semestre. Pa tako studenti imaju mogućnost da izaberu predmete s fakultetske vanjske liste, te one odsječke unutarnje liste. Pomenuti izborni predmeti s unutarnje liste prisutni su u prvom, drugom, trećem, te šestom semestru I ciklusa, te u prvom semestru II ciklusa. Na sljedećoj stranici prikazujemo o kojim predmetima je riječ.

1. semestar (I ciklus)

- Prava djeteta i obrazovno pravo
- Pedagoška komunikologija
- Odgoj za građanske kompetencije

2. semestar (I ciklus)

- Medijska pedagogija
- Pedagogija slobodnog vremena
- Odgoj nadarenih

3. semestar (I ciklus)

- Menadžement u obrazovanju
- Muzejska pedagogija
- Pedagogija i školstvo u bosanskohercegovačkoj periodici

6. semestar (I ciklus)

- Pedagoška antropologija
- Pedeutologija
- Obrazovanje i socijalna isključenost

1. semestar (II ciklus)

- Metodika rada školskog pedagoga
- Učenici s teškoćama u razvoju
- Metodika vannastavnog rada
- Obrazovne politike i upravljenje obrazovnim sistemima

1.5.1. Povezanost sa širom društvenom zajednicom

Studenti koji uspješno okončaju I i/ili II ciklus studija, mogu obavljati poslove u odgojno-obrazovnim ustanovama svih razina obrazovanja i u drugim institucijama: institucijama za kulturu i obrazovanje (muzejima, pozorištima, društvima, centrima i slično), medijskim kućama/organizacijama, izdavačkoj djelatnosti, zdravstvenim ustanovama/centrima, vjerskim ustanovama, ustanovama za obrazovanje odraslih, odgojnim centrima i kazneno-popravnim institucijama, savjetovalištim, ustanovama i stručnim tijelima koje kreiraju i spovode obrazovne politike, organizacijama nevladinog sektora, te svim djelatnostima koje se tiču pitanja odgoja i obrazovanja djece, mladih i odraslih.

Studenti koji uspješno okončaju I i II ciklus studija (sadržajno integrirani studij) mogu raditi kao stručni saradnici-pedagozi u odgojno-obrazovnim ustanovama svih razina obrazovanja. Svršeni studenti su kompetentni za osiguranje kvalitetnog (inkluzivnog) odgoja i obrazovanja za svako dijete.

1.5.2. Mobilnost studenata

Odsjek za pedagogiju podržava mobilnost studenata na partnerskim institucijama sa kojima Fakultet/Univerzitet ima potpisan dokument o međunarodnoj saradnji. Mobilnost uključuje studijski boravak u toku prvog ili drugog ciklusa studija na nematičnoj instituciji, nakon čega se student vraća i dovršava svoj matični studij. Student može u toku studija učestvovati jednom ili više puta u programu mobilnosti, a po povratku u matičnu instituciju priznaju mu se ostvarena postignuća iz svih predmeta u skladu s ugovorom o učenju. Osnovna načela mobilnosti, vrsta i trajanje mobilnosti kao i sva ostala pitanja, definirana su Pravilnikom o mobilnosti Univerziteta u Sarajevu.

1.5.3. Praktična nastava

Praktična nastava studenata predstavlja vrlo značajan dio studijskih obaveza i odvija se u cilju pripremanja i osposobljavanja studenata – budućih pedagoga za rad u školama i kontekstima u kojima se realizira odgoj, obrazovanje, nastava, kao i za odlučivanje o obrazovnoj politici i slično, s posebnim naglaskom na pitanja ostvarivanja prava svakog djeteta/osobe.

Praksa će se realizirati u predškolskim, osnovnoškolskim, srednjoškolskim i drugim odgojno-obrazovnim ustanovama, obiteljskim savjetovalištim, ustanovama za rad i obrazovanje odraslih, muzejima, nevladinim organizacijama i drugim organizacijama koje osiguravaju razvoj i unaprjeđenje kompetencija studenata – budućih zaposlenika. Zastupljena je u svim semestrima i povezana sa realizacijom pojedinih predmeta:

I ciklus

- 1. semestar** – Specijalna pedagogija 1
- 2. semestar** – Specijalna pedagogija 2 i Pedagogija razvoja djeteta
- 3. semestar** – Specijalna pedagogija 3 i Školska pedagogija 1
- 4. semestar** – Specijalna pedagogija 4, Intraobiteljska dinamika i Obrazovanje odraslih
- 5. semestar** – Specijalna pedagogija 5 i Didaktika 1
- 6. semestar** – Specijalna pedagogija 6 i Didaktika 2

II ciklus

- 1. semestar** – Osnove specijalne pedagogije i Medicinska pedagogija
- 2. semestar** – Sociologija obrazovanja, Metodika odgojnog rada i Pedagogija usmjerena na dijete
- 3. semestar** – Metodika nastavnog rada, Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom s teškoćama u razvoju i Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom s neprihvatljivim oblicima ponašanja
- 4. semestar** – Završni rad

Nakon prikaza oba nastavna plana i programa – njihove sličnosti i razlike dodatno ističemo kroz poglavlje komparacije koje slijedi u nastavku.

1.6. Komparacija dva NPP-a

Komparirajući dva pomenuta nastavna plana i programa – možemo zaključiti kako je osnovna misija studija ostala nepromijenjena, sa istom strukturom i ciljevima. Ono u čemu primijećujemo značajnu razliku jeste nadopuna kompetancija nakon završenog studija, te nova poglavlja, kao što su povezanost sa širom društvenom zajednicom, te mobilnost studenata. Pored toga – došlo je do promjene u predmetima tokom dva ciklusa koja se najviše ogleda u uvrštavanju izbornih predmeta u skoro svim semestrima, te osiguravanju praktične nastave u svakom.

U tabelama ispod predstavljeni su predmeti i praktična nastava, tj. njihovo pojavljivanje u oba nastavna plana i programa kroz semestre. Pojavljivanje je označeno oznakom „X“ te je polje obojeno zelenom bojom, dok je odsustvo predmeta predstavljeno crvenom bojom.

PRVI CIKLUS (Dodiplomski studij)			
PREDMET / PRAKTIČNA NASTAVA		NPP 1	NPP 2
1. SEMESTAR	Osnove obiteljske pedagogije	X	
	Osnove predškolske pedagogije	X	
	Specijalna pedagogija 1	X	X
	Uvod u pedagogiju	X	X
	Opća psihologija 1	X	X
	Filozofija	X	X
	Bosanski/hrvatski/srpski jezik 1	X	X
	Strani jezik 1	X	X
	Izborni predmet (unutarinja lista)		X
Praktična nastava		X	
2. SEMESTAR	Intraobiteljska dinamika	X	
	Informatika u pedagogiji	X	
	Specijalna pedagogija 2	X	X
	Opća psihologija 2	X	X
	Pedagogija razvoja djeteta	X	X
	Bosanski, hrvatski i srpski jezik 2	X	X
	Strani jezik 2	X	X
	Opća pedagogija		X
	Razvojna psihologija 1		X
	Praktična nastava		X

3. SEMESTAR	Razvojna psihologija 1	X	
	Opća povijest pedagogije i školstva	X	
	Pedagoška psihologija 1	X	
	Pedagoška statistika 1	X	
	Uvod u pedagojska istraživanja	X	
	Specijalna pedagogija 3	X	X
	Predškolska pedagogija		X
	Školska pedagogija 1		X
	Osnovi andragogije		X
	Razvojna psihologija 2		X
	Izborni predmet (unutarnja lista)		X
	Praktična nastava		X
	4. SEMESTAR	Razvojna psihologija 2	X
Socijalna pedagogija		X	
Pedagoška psihologija 2		X	
Pedagoška statistika 2		X	
Metodologija istraživanja odgoja i obrazovanja		X	
Specijalna pedagogija 4		X	X
Povijest pedagogije i školstva BiH		X	X
Intraobiteljska dinamika			X
Školska pedagogija 2			X
Obrazovanje odraslih			X
Pedagoška psihologija 1			X
Izborni predmet (vanjska lista)			X
Praktična nastava		X	
5. SEMESTAR	Metodika odgojnog rada	X	
	Osnove komparativne pedagogije	X	
	Školska pedagogija 1	X	
	Osnove andragogije	X	
	Izborni predmet (unutarnja lista)	X	
	Specijalna pedagogija 5	X	X
	Didaktika 1	X	X
	Pedagoška psihologija 1		X
	Pedagoška psihologija 2		X
	Uvod u pedagojska istraživanja		X
	Izborni predmet (vanjska lista)		X
	Praktična nastava		X

6. SEMESTAR	Obrazovanje odraslih	X	
	Komparativna istraživanja u pedagogiji	X	
	Školska pedagogija 2	X	
	Savjetodavni odgojni rad	X	
	Didaktika 2	X	X
	Specijalna pedagogija 6	X	X
	Interkulturalni odgoj		X
	Socijalna pedagogija		X
	Pedagoška statistika		X
	Izborni predmet (unutarnja lista)		X
	Praktična nastava		X

Tabela br. 5: Prisustvo predmeta i praktične nastave u oba NPP-a kroz semestre (I ciklus)

DRUGI CIKLUS (Diplomski studij)			
PREDMET / PRAKTIČNA NASTAVA		NPP 1	NPP 2
1. SEMESTAR	Metodika nastavnog rada	X	
	Pedagoška psihologija 3	X	
	Profesionalna orijentacija	X	
	Medicinska pedagogija	X	X
	Osnove specijalne pedagogije	X	X
	Komparativna pedagogija		X
	Naučno-istraživački rad		X
	Izborni predmet (unutarnja lista)		X
	Izborni predmet (vanjska lista)		X
	Praktična nastava		X
2. SEMESTAR	Metodika vannastavnog rada	X	
	Pedagoška opservacija i intervencija	X	
	Savjetodavni rad sa roditeljima djece s posebnim potrebama	X	
	Primjena asistivnih tehnologija u odgojno-obrazovnom procesu	X	
	Zapošljavanje osoba s invaliditetom	X	
	Pedagoška psihologija 4	X	X
	Izborni predmet (vanjska lista)	X	X
	Sociologija obrazovanja		X
	Metodika odgojnog rada		X
	Pedagoška psihologija 3		X
	Profesionalna orijentacija		X

	Pedagogija usmjerena na dijete – sistemi podrške i partnerstva u inkluzivnom obrazovanju		X
	Praktična nastava		X
3. SEMESTAR	Pedagogijska istraživanja – Naučno istraživački rad 1	X	
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom sa socio-emocionalnim i neprihvatljivim oblicima ponašanja 1	X	
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom sa senzornim i tjelesnim teškoćama 1	X	
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom s govornim teškoćama i specifičnim teškoćama u učenju 1	X	
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom sa intelektualnim teškoćama i djecom u autističnom spektru 1	X	
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom koja su nadarena i talentirana 1	X	
	Metodika nastavnog rada		X
	Pedagoški savjetodavni rad		X
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom s teškoćama u razvoju		X
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom s neprihvatljivim oblicima ponašanja		X
	Metodika odgojno-obrazovnog rada s djecom koja su nadarena		X
	Izborni predmet (vanjska lista)		X
	Praktična nastava		X
4. SEMESTAR	Pedagogijska istraživanja – Naučno istraživački rad 2	X	
	<u>IZBORNI PREDMETI</u> (studenti biraju dva): - Metodika odgojno-obrazovnog rada (MOOR) s djecom sa socio-emocionalnim i neprihvatljivim oblicima ponašanja 2 - MOOR s djecom sa senzornim i tjelesnim teškoćama 2 - MOOR s djecom s govornim teškoćama i specifičnim teškoćama u učenju 2 - MOOR s djecom sa intelektualnim teškoćama i djecom u autističnom spektru 2 - MOOR s djecom koja su nadarena i talentirana 2	X X	
	Praktična nastava		X
	Mentorski rad		X
	Završni rad		X

Tabela br. 6: Prisustvo predmeta i praktične nastave u oba NPP-a kroz semestre (II ciklus)

Iz tabele lako uočavamo kako je došlo do velikih promjena u rasporedu predmeta kroz semestre. Razlika je najmanja u prvom i drugom semestru prvog ciklusa, dok je najveća, tj. najjasnija u drugom ciklusu, u kojem se predmeti gotovo pa i ne ponavljaju kroz dva nastavna plana i programa.

Od značajnih promjena u predmetima izdvojili bismo predmet *Osnove predškolske pedagogije*, u prvobitnom NPP-u, kojeg je zamijenila *Predškolska pedagogija* u drugom. Također, *Savjetodavni odgojni rad*, zamijenjen je sa *Pedagoškim savjetodavnim radom*. *Pedagoška statistika* više nije podijeljena na dva semestra, već se sada obrađuje u samo jednom. Isti slučaj je i sa *Naučno-istraživačkim radom*, kao i sa *Komparativnom pedagogijom*. U drugom ciklusu, prema novom planu i programu, studenti ne biraju između nekoliko predmeta metodike, već imaju tri određena predmeta.

Od predmeta koji se nisu pronašli i u drugom nastavnom planu i programu izdvajamo: *Pedagošku opservaciju i intervenciju*; *Savjetodavni rad sa roditeljima djece s posebnim potrebama*; *Informatiku u pedagogiji*; *Primjenu asistivnih tehnologija u odgojno-obrazovnom procesu*; *Zapošljavanje osoba s invaliditetom*, te *Metodiku vannastavnog rada*, koja je sada jedan od izbornih predmeta u okviru prvog semestra drugog ciklusa.

U okviru novog nastavnog plana i programa, od novouvedenih predmeta izdvajamo *Pedagogiju usmjerenu na dijete – sistemi podrške i partnerstva u inkluzivnom obrazovanju* i *Interkulturalni odgoj*.

2. METODOLOŠKI OKVIR RADA

2.1. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja jeste, kako i sam naslov otkriva upravo **pogled na studijski program *Specijalna pedagogija iz perspektive studenata***.

Povećan konkurentski pritisak u sektoru visokog obrazovanja doprinosi snažnoj potrebi univerziteta za redizajnom strukture studija u skladu sa indikatorima studentskog zadovoljstva sa ciljem isporuke visokokvalitetne edukacijske usluge koja će pozitivno utjecati na razvoj reputacije institucije, privlačenje novih i zadržavanje postojećih studenata, smanjivanje drop-out stope ili tzv. napuštanje fakulteta i uspješno prevazilaženje drugih organizacionih izazova (Korasiga i Kiranmayi, 2014).

Dakle, evaluacija kao takva, predstavlja bitan faktor u visokoškolskom procesu, jer propituje uspješnost učinjenog, te otvara vrata poboljšanju za ono što će se tek učiniti. Kako Guba i Lincoln (1989) kažu: "*Evaluacija je ulaganje u ljude, ali i napredak*".

Evaluacija odgojno-obrazovnog procesa podrazumijeva prikupljanje i upotrebu informacija u svrhu donošenja odluka u odgoju i obrazovanju te u konačnici u svrhu njegova unaprjeđenja. (Norris i sur, 2017).

Specijalna pedagogija kao pedagoška disciplina istražuje uslove i zakonitosti nastanka teškoća u razvoju i poremećaja u društvenoj integraciji radi unaprjeđenja specijalnog odgoja u svim oblicima i stepenima teškoće, životnim dobima i institucijama (Brozović i sur, 2009).

Specijalna pedagogija kao studijski program na Odsjeku za pedagogiju Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta postoji od novembra 2015. godine, kada su donesene odluke o usvajanju i davanju saglasnosti na Elaborat o njegovom pokretanju, a u ovom istraživanju, devet godina poslije, ispitujemo mišljenje i iskustvo studenata u vezi s njegovom realizacijom.

2.2. Cilj istraživanja

Cilj ovog istraživanja bio je **ispitati pogled na studijski program *Specijalne pedagogije iz perspektive studenata***.

2.3. Zadaci istraživanja

Zadaci istraživanja izvode se iz cilja rada, a u ovom slučaju bili su:

1. Ispitati stavove studenata u vezi s **sadržajem** studijskog programa.
2. Ispitati stavove studenata u vezi s **metodikom** izvođenja nastave.
3. Ispitati stavove i iskustvo studenata u vezi s **praktičnom nastavom** tokom studija.
4. Ispitati iskustvo studenata u vezi s **zaposlenjem** nakon studija.
5. Ispitati iskustvo studenata u vezi s **promjenom stavova** tokom studijskog programa.
6. Na osnovu dobivenih rezultata predložiti **preporuke** za unapređenje studijskog programa.

2.4. Istraživačka pitanja

Istraživačka pitanja su po pravilu upitne rečenice koje obično počinju sa „kako“, „koliko“ ili „šta“ (Fajgelj, 2007).

1. Kakvi su stavovi studenata u vezi s **sadržajem** studijskog programa?
2. Kakvi su stavovi studenata u vezi s **metodikom** izvođenja nastave na studiju?
3. Kakvo iskustvo, te kakve stavove studenti imaju u vezi s **praktičnom nastavom** u okviru studija?
4. Kakvo iskustvo studenti imaju u vezi s **zaposlenjem** nakon studija?
5. Koje promjene u **stavovima** studenti primjećuju tokom studija?

2.5. Metode istraživanja

Metode, tehnike i instrumenti istraživanja uvjetovani su samim karakterom teme, odnosno prirodom istraživanja, a proizilaze jedni iz drugih.

Metode istraživanja koje smo mi koristili jesu: metoda teorijske analize, metoda analize sadržaja, komparativna metoda, te deskriptivna metoda, sa tehnikama – rad na dokumentaciji i intervju. U okviru njih iskorištena su dva kreirana instrumenta, tj. tabela komparacije i protokol intervju.

Metoda teorijske analize podrazumijeva korištenje pedagoško-psihološke literature, priručnika, udžbenika, stručnih i naučnih radova, enciklopedija i slično, te proučavanje izvora, činjenica, veza i odnosa, kao i predmeta i pojava, u svrhu dolaženja do novih rješenja i naučnih zaključaka (Mužić, 2004). Važnost ove metode je velika i predstavlja sastavni dio pedagoških istraživanja, a u našem je korištena za analiziranje relevantne literature o predmetu teme, tj. za prikupljanje potrebnih podataka o pojmovima kao što su evaluacija, te Specijalna pedagogija.

Metoda analize sadržaja zasniva se na kodiranju teksta, odnosno poruka (Fajgelj, 2007). U našem istraživanju koristili smo je za detaljnije proučavanje i analizu dva nastavna plana i programa.

Komparativna metoda u istraživanju odgoja i obrazovanja koristi se s ciljem usporedbe i isticanja sličnosti i razlika proučavanih odgojnih fenomena (pojava, procesa i stanja). Ona omogućuje istraživaču da dođe do novih zaključaka, novih spoznaja, kao i do raznih uopćavanja (Fajgelj, 2007). U kontekstu našeg istraživanja upotrijebljena je za komparaciju dva nastavna plana i programa, tj. isticanje njihovih sličnosti i razlika.

Deskriptivna metoda u istraživanju odgoja i obrazovanja predstavlja skup znanstveno-istraživačkih postupaka s kojima se opisuju pojave u odgoju i obrazovanju, tj. ispituje se stanje, a time i njihove osobine, bez obzira na njihove uzroke (Mužiću, 1999). Nju smo upotrebljavali s ciljem analize i interpretacije rezultata dobivenih iskazima naših ispitanika.

Rad na dokumentaciji predstavlja prvu tehniku korištenu prilikom istraživanja. Prema Mužiću (2004) radi se o skupu sačuvanih podataka koji su u vezi sa problemom odgoja. To su dokumenti koje su ranije izradile druge osobe, a istraživaču služe za izvlačenje zaključaka (zakoni, nastavni planovi i programi, nastavne pripreme itd). Mi smo zaključke izvodili upravo iz dva pomenuta NPP-a, tj. predstavljali ih u teorijskom dijelu rada. U okviru nje i komparativne metode – iskorišten je i instrument – **Tabela komparacije**, za usporedbu predmeta u nastavnim planovima i programima, a kreiranu u svrhu ovog istraživanja.

Intervju, kao druga tehnika istraživanja predstavlja razgovor dvaju osoba kojeg je potakao intervjuer s ciljem prikupljanja informacija važnih za istraživački problem (Milas, 2005). Pomoću intervjuja ispitali smo mišljenja i iskustva studenata u skladu sa zadacima istraživanja. Prilikom razgovora koristilo smo kreirani protokol intervjuja. **Protokol intervjuja**, u skladu s tehnikom koja se primjenjuje, može biti strogo strukturiran s tačno definiranim pitanjima ili manje strukturiran i sadržavati samo popis tema koje se trebaju obraditi tokom razgovora (Žentil

Barić, 2016). Protokol kojeg smo koristiti prilikom intervjuiranja studenata odgovarao je opisu manje strukturiranog, s ranije određenim temama, koje su služile kao vodilje u razgovoru.

Metode istraživanja	Tehnike istraživanja	Instrumenti istraživanja
<i>Metoda teorijske analize</i>	<i>Rad na dokumentaciji</i>	<i>Tabela komparacije</i>
<i>Metoda analize sadržaja</i>	<i>Intervju</i>	<i>Protokol intervjuja</i>
<i>Komparativna metoda</i>		
<i>Deskriptivna metoda</i>		

Tabela br. 7: Metode, tehnike i instrumenti korišten prilikom istraživanja

2.6. Način realizacije istraživanja

Razgovori sa ispitanicima koji su uspješno završili studij, trenutno ga pohađaju, te sa onima koji su iz bilo kojeg razloga prekinuli svoje obrazovanje na studijskom programu, bili su realizirani uživo ili uz pomoć online društvene mreže Facebook, te online aplikacije za dopisivanje Viber, kada uživo komunikacija nije bila moguća.

2.7. Uzorak

U ovom istraživanju uzorak predstavlja 12 studenata koji su pohađali, pohađaju, ili su već stekli zvanje specijalnog pedagoga, te dva, ranije navedena, Nastavna plana i programa.

S obzirom na ciljanu grupu uzorak jeste **namjerni**, kojeg smo birali u skladu s prethodnim spoznajama o populaciji, tj. u skladu sa specifičnim istraživačkim ciljevima (Milas, 2005).

O ispitanicima

Tokom prikupljanja podataka za istraživanje intervjuirali smo ukupno **12 ispitanika**. Od toga:

- **četiri magistra pedagogije-specijalna pedagogija;**
- **četiri apsolventa na drugom ciklusu studija;**
(Od kojih tri namjeravaju završavanje, dok je jedan student u nedoumici, te smatra kako ne bi bilo potrebe, ukoliko dobije posao za koji je konkurisao, finalizirati svoje obrazovanje. Ovaj postupak, između ostalog, pokazuje da studenti specijalne pedagogije nisu motivirani zvanjem, već znanjem... iako nema smetnje težiti ka oboje.)
- **jednog studenta na drugoj godini drugog ciklusa;**
(Koji pohađa po Nastavnom planu i programu za studijsku 2019/2020. godinu, te je upisao studij godinu dana nakon ostalih ispitanika (koji pohađaju po prvobitnom Nastavnom planu i programu), izuzev ispitanika koji se trenutno nalazi na prvoj godini drugog ciklusa.)
- **jednog studenta na prvoj godini drugog ciklusa;**
(Koji pohađa po Nastavnom planu i programu za studijsku 2019/2020. godinu.)
- **jednog baccalaureata pedagogije (specijalna pedagogija);**
(Ovaj ispitanik nije nastavio svoje obrazovanje na drugom ciklusu zbog, kako kaže, nezadovoljstva stepenom znanja kojeg je stekao za očekivanu profesiju. Iako, kako smo imali priliku i vidjeti u prvom dijelu radu – prvi ciklus studijskog programa ima osnovu u predmetima pedagogije, dok je drugi ciklus više specijaliziran. Na taj način, studenti nakon završena dva ciklusa mogu da uspješno obavljaju različite poslove pedagoga, tj. specijalnog pedagoga koje zahtijeva struka. Vjerujemo kako do ove zabune ne bi došlo da je student bio u prilici upoznati se sa nastavnim planom i programom prije početka studija, kao i da je bio hrabar posavjetovati se sa svojim profesorima nakon istog. Ovom prilikom – ističemo važnost podsticanja studenata – kako na informisanje, tako i na razgovor. Opravdano je sumnjati kako studenti iz srednjih škola ponekad dolaze nespremni na ustanove visokog obrazovanja, te se suočavaju sa brojnim novim izazovima u kojima im je potrebna podrška. Stoga, ne bi bilo loše dodatno isticati smisao i strukturu samog studija organiziranog u dva ciklusa.)

- **jednog ispitanika koji je odustao na kraju prve godine.**

(Razlog odustajanja jeste nemogućnost polaganja određenog broja ispita. A sam razlog nemogućnosti polaganja vjerovatno leži i u tome da *Specijalna pedagogija* nije bio prvi izbor studiranja našeg ispitanika. Tim rečeno – jedini predmeti koje ispitanik nije uspio položiti u prvoj godini jesu upravo predmeti najuže vezani za pedagogiju. Smatramo da je diskutabilna praksa u kojoj se studenti prilikom prijavljivanja na studijski program ne upućuju na prijemne razgovore, te na taj način ne usmjeravaju ka pravim izborima u skladu s njihovim željama za budućnost, ali i ličnim kapacitetima. U ovom slučaju – ispitanik nije nastavio svoje visoko obrazovanje ni na drugim fakultetima, misleći kako jednostavno „*nije za toga*“. Pa da li zaista činimo uslugu studentima ne očekujući nikakvo prijemno testiranje? Naravno, ovo nije nikakva kritika fakultetu, samo hrana za razmišljanje onima koji su još uvijek gladni napretka.)

3. ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati pogled na studijski program *Specijalne pedagogije* iz perspektive studenata. Ispitali smo 12 studenata, te njihove odgovore analizirali oslanjajući se na ranije postavljena istraživačka pitanja, tj. zadatke istraživanja.

Ispitanici su bili izrazito voljni i motivirani sudjelovati u samim razgovorima, čemu svjedoči i činjenica da je samo jedan od ponuđenih kandidata odbio sudjelovanje. U tome prepoznajemo spremnost studenata *Specijalne pedagogije* na pomoć i doprinos nauci. Vrlo su rado govorili o svom školovanju, te iznosili svoje preporuke za daljnje poboljšanje.

3.1. Stavovi studenata u vezi s sadržajem studijskog programa

Analizirajući odgovore ispitanika – njih 11 od 12 je generalno zadovoljno sadržajem kojeg nudi studijski program. Značajan dio ispitanika, tačnije – njih pet, u svojim odgovorima nisu pokazivali nikakve znakove nezadovoljstva, a samim tim niti nudili prilike za poboljšanje, dok je drugih pet ispitanika smatralo kako su se nastavne teme i sadržaji na drugom ciklusu ponavljali. Vjerujem kako je opravdan razlog tome i potreba da se na početku drugog ciklusa studija studenti upoznaju sa osnovama specijalne pedagogije, s obzirom na pretpostavku da će studijski program upisati i studenti koji su prvi ciklus svog visokog obrazovanja stjecali upravo na drugim odsjecima/fakultetima.

Govoreći o sadržajima tokom studijskog programa koje smatra značajnim – jedan od ispitanika posebno ističe one sadržaje koji teže upravo ka senzibiliziranju, buđenju empatije, te promijeni stavova. Sve pomenuto – nužno je, kako kaže, za odgovorno i istinsko življenje i rad po inkluziji. To se moglo prepoznati najviše u prvom ciklusu studija gdje su se u okviru predmeta specijalne pedagogije iščitavale i analizirale brojne pozitivne priče iz prakse.

Prilikom odgovora jedan od ispitanika spomenuo je i predstavu „Svirala“, koja je predstavljala prvo susretanje studenata sa inkluzivnom praksom. Na samom početku studija prof. Kafedžić je studentima podijelila karte za predstavu koja je potpuno prilagođena osobama s senzornim, te intelektualnim teškoćama, a prvu u Bosni i Hercegovini takve prirode. Također, kada je profesorica prilikom sljedećeg susreta upoznala studente s informacijom da je i sam glavni glumac predstave osoba s teškoćama – bili su iznenađeni, te je to bio prvi korak ka razbijanju bilo kakvih stereotipa glede tog pitanja.

U razgovoru s jednim od apsolvenata primijećujemo kako ističe važnost tema međuljudskih odnosa, odnosa u obitelji, te među supružnicima. Kako kaže – asertivna komunikacija, „ti i ja poruke“, te razumijevanje neprihvatljivih oblika ponašanja pomogli su mu u poboljšanju komunikacije unutar njegove obitelji, kao i u ophođenju s djecom. U ovom smislu najviše ističe predmete kao što su Osnove obiteljske pedagogije i Intraobiteljska dinamika.

„Svako predavanje je bilo interesantno... maksimalno praktično... Nisam bila ni svjesna koliko usvajam... samo sam odjednom shvatila da drugačije gledam na stvari... odjednom mi je sve bilo jasno...“ (apsolventica)

Prilikom analize odgovora ispitanika – uviđamo da njih četiri u svojim odgovorima naglašavaju veliku važnost psiholoških predmeta koje su imali priliku slušati tokom godina, te većinski dio njih spominje strategije rada s djecom kao izuzetno korisne i aplikabilne za zahtjeve sa kojima se imaju priliku susretati u radnim odnosima.

„Zadovoljna sam, ne znam šta smo mogli više... Bio je fokus na strategijama, i to zaista najviše i treba u radu.“ (magistrica)

Tim rečeno, jedan ispitanik kaže kako bi bilo korisno više pažnje posvetiti metodici rada s djecom iz autističnog spektra s obzirom da je autizam izuzetno kompleksna teškoća, koja je u današnjici mnogo prisutna. Ispitanici koji su imali priliku raditi u struci uveliko su se susretali upravo sa djecom iz ovog spektra. U vezi s tim drugi ispitanik naglašava važnost pripremanja studenata i za fizičko vođenje djeteta, koje je u mnogome prisutno u radu, a nedovoljno se ističe kroz studij.

U razgovoru s jednim od ispitanika saznajemo i da postoji želja za uvođenjem predmeta koji će se baviti učenjem različitih načina komunikacije sa djecom s teškoćama u razvoju – konkretnije, učenjem znakovnog jezika i Brajevog pisma. Studenti su svakako tokom studija podsticani na upisivanje kurseva znakovnog jezika, te su tri ispitanice i pohađale isti. Također je, i na jednom od predmeta drugog ciklusa, u okviru praktične nastave, upravo i bilo obavezno polaganje pomenutog kursa. Ipak, vjerujemo da bi uvođenje jednog ovakvog predmeta osiguralo bolje usvajanje potrebnog znanja iz te oblasti kod svih studenata.

Ispitanik – magistar, iako zadovoljan širokom lepezom predmeta koji se nude kroz cikluse – ipak izražava žaljenje zbog toga što nije bio u prilici, u sklopu svog Nastavnog plana i programa da bude obavezan slušati predmete opće pedagogije, kao što su Interkulturalni odgoj, te Sociologija odgoja i obrazovanja. Svakako, generacije koje pohađaju studij po novom

Nastavnom planu i programu imaju tu mogućnost, što opet ukazuje na spremnost odsjeka da osluškuje potrebe studenata, te u skladu s tim pravi potrebne revizije i promjene.

Ispitanik koji svoje obrazovanje nije nastavio na drugom ciklusu nije zadovoljan sadržajem studija na prvom, te ga smatra neadekvatnim. Fokus je, kako kaže, trebao biti na predmetima specijalne pedagogije, kako zbog stjecanja strukovnog znanja, tako i zbog olakšanja donošenja odluke da li nastaviti studirati, te upisati i drugi ciklus. On smatra kako kroz predmete koje je pohađao nije imao priliku odlučiti „*da li se vidi u tom poslu*“ ili ne, najviše jer nije imao priliku pohađati praksu u ustanovama/školama za djecu s teškoćama u razvoju, ali o ovom pitanju će biti više govora u nastavku analize rezultata.

Ispitanik koji je samo pohađao prvu godinu studija smatra kako je gradivo bilo preobimno, te da se osjećao preopterećeno. U istom smislu, ali s pozitivne strane gledišta – drugi ispitanik je rekao da je: „... *studijem sve obuhvaćeno*“ (apsolventica).

„Studij je vrlo dobro osmišljen. Predmeti su vrlo dobro raspoređeni tokom studija.“

(studentica druge godine drugog ciklusa / novi nastavni plan i program)

„Predmeti koje smo izučavali pružili su nam osnovu za dalje istraživanje stvari koje nas interesuju.“

(magistrica)

„Zadovoljna sam, ne znam šta smo mogli više... a ako nisi bio zadovoljan – imao si dodatnu literaturu.“

(magistrica)

„Mislim da je gradivo koje smo dobili, a pogotovo na master studiju, od velike važnosti i da nam je puno pomoglo u razumijevanju samog poziva.“

(apsolvent)

3.2. Stavovi studenata u vezi s metodikom izvođenja nastave

„Ono što oni rade je vrhunac obrazovanja.“ (magistrica)

Svi ispitanici, izuzev studenta prve godine studija – izražavaju veliko zadovoljstvo spram metodike nastave. U svojim odgovorima upotrebljavaju izraze kao što su: 'zanimljivi i inovativni zadaci'; 'kreativnost' i 'istraživanje'. Ističu kako je nastava bogata oblicima, metodama i tehnikama rada, te da se isti smjenjuju u cilju zadovoljavanja potreba studenata. Također, jedan ispitanik smatra važnim i osluškivanje potreba studenata 'na licu mjesta' od strane profesora, te spominje kako su nerijetko pristupali promjeni oblika rada kako bi bolje odgovorili na trenutna stanja i potrebe grupe ili studenata.

Oblici rada kao što su frontalni, individualni, rad u paru ili grupi bili su prožeti kroz cijeli studij, dok se frontalni oblik rada, kako kažu dva ispitanika, uveliko smanjio u drugom ciklusu, na njihovo veliko zadovoljstvo. Tim rečeno, jedan od ispitanika spominje i vlastiti procvat prilikom učenja na drugom ciklusu upravo iz razloga što su studenti imali priliku gotovo svo vrijeme nastave surađivati sa kolegama, u paru ili u grupi, na raznim zadacima i problemskim situacijama. Također, drugi ispitanik posebno ističe rad u grupi u smislu razvijanja saradničkih, liderskih, organizacijskih, te komunikacijskih vještina. U prethodnim nivoima obrazovanja nije imao priliku razvijati se u tim poljima, upravo jer je nastava u najvećem dijelu imala oblik frontalne, uz samostalan rad učenika. Pomenute vještine su izuzetno neophodne za obavljanje poslova specijalnog pedagoga, tako da je potenciranje ovakvog oblika nastave u velikoj mjeri – pohvalno, te kako saznajemo od ispitanika – i svrsishodno.

Diskusije, debate, okrugli stolovi, prezentacije, radionice, glumački zadaci, izlaganja, terenske posjete i prakse u stvarnim radnim okruženjima pomogle su ispitanicima da se učeći razvijaju u mnogim aspektima. Govoreći o tome jedan od ispitanika ističe pisane radove, tj. pisane istraživačke radove, portfolije, individualne planove i programe, inkluzivne planove škole, te opservacije učenika kao odličan način testiranja primijenjenog znanja studenata, a koji su nekada služili i kao zamjena za standardni ispit. Ono što prilikom govora o ovome spominje kao jedini nedostatak jeste nepostojanje konkretnih povratnih informacija za svakog studenta. S tim da se već u nastavku govora donekle koriguje riječima: *“... ali tu leži i krivica nas studenata... niko nam nije zabranjivao odlazak na konsultacije.”* (magistrica). No, pored toga – smatramo kako bi bilo značajno da, za izrazito bitne zadatke, te onda kada grupa studenata nije preobimna – profesori/asistenti pripreme i pisane povratne informacije koje će studenti, uz

osvojene bodove, moći pročitati. Povratne informacije su, kako kaže, bile prisutne ukoliko bi se pisani radovi naknadno izlagali, ali ne i onda kada takvo izlaganje ne bi bilo obavezno.

Gotovo suprotno njegovom govoru – ispitanik koji svoje obrazovanje nije nastavio nakon prve godine studija iznosi: „*Voljela bih da nismo imali istraživačke radove za završne ocjene, već da se radi pravo ispit. Znam da je možda čudno, ali ja govorim za svoje preferencije.*“

S jedne strane ovo djeluje kao neuspjeh u prilagođavanju potrebama studenta, ali s druge – da li je student koji nije u stanju primijeniti znanje na praktičnom zadatku – zaista usvojio isto? Gotovo idealno objašnjenje na ovo dao je drugi ispitanik, trenutno absolvent na petoj godini studija: „*Sve smo trebali praktično da primenimo i mislim da su nam puno bile korisne baš te praktične aktivnosti i sve što smo trebali da prezentujemo, govorimo pred drugima... sve nas je to menjalo...*“.

Ipak, jedan od ispitanika smatra kako su zadaci ponekad bili prečesti i preobimni, pa u tom smislu kaže: „*Mislim da u nekim situacijama se daje i previše zadataka studentima kako bi se možda profesori i asistenti rasteretili određene vrste odgovornosti... iako stvarno ružno zvuči – ali u nekim trenucima je bilo samo da dođemo i dobijemo neki zadatak koji ćemo obaviti. Veliki problem je bio i prevelik obim zadataka koje smo obavljali, tako da se određeni zadaci zaista nisu mogli stizati na vrijeme.*“ (absolvent). Kako ističe još jedan ispitanik – u želji da nastavu i cijeli proces učine zanimljivijim – profesori posežu za brojnim zadacima u toku semestra, možda i nesvjesni da ostale kolege razmišljaju upravo na isti način, stavljajući studente u pomalo nezahvalan položaj, kada iz svakog predmeta, ponekad pored ispita, trebaju da urade i još po dva ili tri zadatka. To ostavi studente preplašene, te možda ne bi bilo loše uključiti studente u samu organizaciju semestralnih zadataka, u cilju boljeg zadovoljavanja njihovih potreba.

Ispitanik koji se nije odlučio za nastavak školovanja i na drugom ciklusu ističe prevelik fokus upravo na teorijskim zadacima tokom prvog ciklusa, koji izuskuju mnogo vremena. Ali to generalno smatra jedinom zamjerkom.

Ispitanici mnogo ističu i interaktivnost na nastavi, kao uspješan alat u držanju pažnje i prenošenju znanja i iskustva – kako sa predavača na studenta, tako i sa studenta na predavača. U tom smislu, jedan od njih kaže: „*Mislim da je puno važna ta interakcija, što je kod nas bilo stalno prisutno. Gotovo da nisi mogao da budeš isključen na nastavi, jer uvijek te profesor nešto pita, traži tvoje mišljenje, traži da podeliš neko svoje iskustvo...*“ (absolventica).

Interaktivnost je također bila prepoznata i između samih studenata, pa jedan od njih kaže kako mu je bilo značajno učiti „... *uvažavajući drugačija mišljenja, a istovremeno radeći na svojim argumentima.*“ (magistrica).

Također, ono što ispitanici spominju u svojim odgovorima jesu i multimedijalna sredstva kojima su se koristili profesori, kao što su prezentacije, slike, videozapisi, filmovi, te programi, a sve u cilju približavanja sadržaja i držanja fokusa.

„*Profesori i asistenti su se maksimalno trudili da nam objasne i približe sadržaj... da nas što više uključe pomoću različitih sredstava...*“ (magistrica)

„*Lakše sam učila na taj način i to mi je nekako više držalo pažnju...*“ (apsolventica)

3.3. Stavovi i iskustvo studenata u vezi s praktičnom nastavom tokom studija

Stavovi, kao i iskustva studenata glede praktične nastave različiti su.

Student samo prve godine studija kaže kako se njegova praksa ogledala kroz zadatak „Moja akcija“ iz predmeta specijalne pedagogije, u sklopu kojeg su studenti trebali stupiti u kontakt sa školama/ustanovama po želji, kako bi obavili svoju prvu akciju u cilju promovisanja specijalne pedagogije. Jedinu zamjerku koju spominje u ovom slučaju jeste momenat u kojem studenti samostalno ostvaruju saradnju. Uistinu, ako se stavimo u poziciju studenta koji je tek doselio u Sarajevo... u novi grad, novo mjesto, na novi fakultet – možda mu samostalno ostvarivanje saradnje već na prvoj godini predstavlja problem i otežavajuću okolnost.

Student samo prvog ciklusa studija spominje kako je imao priliku za tri godine svog obrazovanja posjetiti KJU „Odgojni centar Kantona Sarajevo“, te Službu za zbrinjavanje djece u stanju potrebe. Svoje nezadovoljstvo spram istog izražavao je riječima kao što su: „*Moje mišljenje je da je to jako malo prakse... jako razočaravajuće...*“. Kako navodi, značajno bi bilo da je imao priliku raditi sa stručnjacima iz oblasti teškoća u razvoju u cilju upoznavanja sa načinom rada, tehnikama, metodama, strategijama i slično.

Govoreći o istoj praksi, jedan od ispitanika objašnjava kako je ista bila koncipirana u smislu „provođenja vremena“ i igranja sa djecom, te iščitavanja potrebnih protokola, dok drugi ističe veliku korist u posjeti i praksi u odgojnom centru jer je imao dovoljno prilika razgovarati s uposlenima o njihovom iskustvu, kao i usko raditi s određenim korisnicima na način da im pomaže u savladavanju domaćih zadataka te gradiva kojeg trebaju da nauče. Posebno ističe ovaj momenat gdje je trebao da samostalno motiviše i prenese znanje na, kako navodi, pomalo odsutnog i nevoljnog korisnika. Pri tome je upotrebljavao razne tehnike učenja, tačnije – mnemotehnike, koje je opet u svoje vještine učenja uvrstio zahvaljujući psihološkim predmetima u okviru studija. Kako kaže, ponos kojeg je osjećao svaki put kada bi korisnik usvojio dio gradiva, bio je uistinu ispunjavajući, te činjenica da se i danas, godinama kasnije, sjeća ovih susreta, govori o tome koliko je korisna za njega i njegov razvoj bila upravo pomenuta praksa.

Ispitanici koji su imali priliku pohađati nastavu na oba ciklusa imaju također podijeljena mišljenja.

„Od prve do pete godine smo uvijek imali neki vid prakse.“ (apsolvent)

„Praktična nastava je bila ispod očekivanog.“ (magistrica)

„Imali smo dovoljno prilika da budemo i u redovnim, i u specijalnim školama... i u različitim udruženjima...“ (apsolventica)

Od ukupno deset ispitanih studenata koji su pohađali oba ciklusa, njih šest je izuzetno zadovoljno organizacijom prakse na oba. Prilikom razgovora s jednim od njih, uočeno je da posebno ističe praksu u udruženju „Život sa Down sindromom“ koja je bila organizirana na način da su se studenti sedmično smjenjivali u organizaciji i sprovedbi večeri čitanja za djecu. Na samo jednom mjestu imali su priliku da vježbaju svoje prezentacijske vještine, uz to upotrebljavajući metodiku odgojno-obrazovnog rada s djecom s intelektualnim teškoćama. Također, u okviru pripreme materijala za djecu – upotrebljavali su upravo Easy to read standard, kojeg su usavršili u okviru predmeta specijalne pedagogije, te su se neki od njih poslužili i materijalima koje su u okviru metodičkih predmeta kreirali u programu Boardmaker 7. Osvrćući se na istu praksu drugi ispitanik govori kako je to za njega bilo „eye opening“ iskustvo, gdje je po prvi put mogao shvatiti na koji način zaista pristupiti djeci. Do tada je uglavnom imao priliku radionice i prezentacije organizirati za svoje kolege, studente na visokom nivou obrazovanja, dok su sada u pitanju bila djeca, te posebna prilagodba – kako materijala, tako i načina komunikacije.

Posjete koje spominje jedan od ispitanika odnose se i na Ured za podršku studentima UNSA, i to u više prilika. Nekad bi studenti prisustvovali određenim radionicama, a nekada bi i učili o asistivnoj tehnologiji koja se nudi u okviru istog.

Period Korona virusa, koji je u cijelom svom trajanju zahvatio ove generacije, uveliko je otežao realizaciju same praktične nastave. Jedna od „propuštenih prilika“ za većinu studenata, zbog povećanih mjera opreza – upravo jeste i mogućnost provođenja određenog broja sati u dogovorenim osnovnim školama. Profesori su se svejedno trudili da prenesu dio iskustva pedagoga na studente, pa su organizirali „online praksu“.

„Ja bih još pohvalila i istakla i to koliko su se oni potrudili i u onom periodu Korone kada nismo fizički mogli da prisustvujemo praksi u nekim ustanovama... usuštini imali smo i online uključenja od strane stručnjaka...“ (apsolventica)

Ispitanici koji su uspješno završili svoje visoko obrazovanje ili su absolventi na petoj godini studija – imali su priliku u okviru posljednje godine da posjete brojne ustanove, a to jesu:

- JU Centar za odgoj, obrazovanje i rehabilitaciju „Vladimir Nazor“;
- JU Zavod za specijalni odgoj i obrazovanje „Mjedjenica“;
- Centar za slušnu i govornu rehabilitaciju;
- Centar za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu;
- Biblioteku za slijepa i slabovidna lica.

Posjete su, kako jedan ispitanik kaže bile korisne i zanimljive, dok drugi ispitanik izražava nezadovoljstvo spram vremena provedenog u pomenutim ustanovama – *„Sve ustanove u kojima smo bili su odlične, ali je vrijeme provedeno u njima bilo prekratko.“* (apsolventica). Također, za tako kratko vrijeme, od svega nekoliko sati po posjeti, nisu bili u mogućnosti opustiti se dovoljno da stupe u direktan kontakt s djecom, niti da upitaju uposlene ono što bi im moglo biti korisno za saznati. No, pored toga, jedan ispitanik je bio zaista oduševljen jednom od posjeta, tačnije posjetom Biblioteke za slijepa i slabovidna lica, u okviru koje je naučio najosnovnije elemente Brajevog pisma. Tog dana je kući otišao sa papirom na kojem je Brajevim pismom otkucano nekoliko rečenica, a koji će mu ostati kao jedna od ljepših uspomena iz fakultetskih dana.

Generalno, ispitanici su zadovoljni svim posjetama. Imali su priliku upoznati se sa ustanovama u kojima će u narednom semestru moći odrađivati sate prakse u trajanju od 40 ili 20 sati.

Radilo se o sljedećim vidovima prakse:

- KJU „Porodično savjetovanište“ (4 ispitanika);
- JU Zavod za specijalni odgoj i obrazovanje „Mjedenica“ (4 ispitanika);
- Škola znakovnog jezika (1 ispitanik).

Ispitanici koji su boravili 40 sati u porodičnom savjetovaništu – o istom govore sa velikim entuzijazmom. Prisustvovali su velikom broju radionica koje su stručni uposleni savjetovaništa organizirali u mnogim osnovnim i srednjim školama. U svemu tome najviše ističu prilagodbu istih tema radionica na različite uzraste, ali i pristupe u komunikaciji, korištenje šale prilikom izlaganja, kao i razlike u samoj estetici prezentacija. Predavači su uvijek nastojali da uključe studente u svoja izlaganja, najviše kroz ostavljanje prostora da i sami postavljaju pitanja ili govore o datoj temi. Nešto što jedan ispitanik posebno spominje jeste slučaj u kojem su mu učenice jedne srednje škole nakon radionice prišle, te zatražile savjete, dok se jedna osjećala i slobodnom da zatraži konkretan način stupanja u kontakt sa stručnjacima iz savjetovaništa. To je jedna pobjeda koju ispitanik, kako kaže, nikada neće zaboraviti, te je sretan što je imao priliku biti karika u lancu nečijeg puta pomoći.

„Posebno bih izdvojila Porodično savjetovanište, gdje su ljudi zaista predivni. Iako u toj ustanovi nisam imala direktni kontakt sa djecom sa teškoćama u razvoju, imala sam priliku vidjeti i učestvovati u mnogobrojnim preventivnim radionicama... na različite teme... u različitim školama.“ (apsolventica)

Ispitanici koji su u isto vrijeme boravili u zavodu „Mjedenica“ također prenose pozitivna iskustva. Oni su imali konkretnu priliku usko raditi uz djecu s teškoćama u razvoju i vidjeti iz prve ruke kako izgleda metodika rada. Tokom prakse imali su zadatak da kreiraju individualni plan i program, uz pisanje izvještaja i dnevnika rada. Najviše ističu dan kada su samostalno kreirali zabavu za djecu, te veze koje su ostvarili s njima tokom cijelog perioda prakse.

Ispitanik koji je bio dijelom škole znakovnog jezika imao je priliku još i ranije samostalno pohađati kurs, ali na nižem nivou. Na ovaj način, dosta je produbio i proširio svoja znanja glede znakovnog jezika.

Govoreći o istoj skupini ispitanika – dvoje od njih smatra kako bi praksa trebala početi u ranijim godinama studija, te jedan od njih čak navodi saznanje kako su novije generacije zadovoljnije po tom pitanju.

Uviđamo da dva ispitanika koja zaista i pohađaju studij po novom nastavnom planu i programu, po kojem je praksa koncipirana od samog početka studija, pokazuju veći nivo zadovoljstva

glede tog pitanja. U tom smislu jedan od njih kaže: „*Praksa mi je pružila nezaboravno iskustvo... imala sam priliku da svoje teorijsko znanje odmah primijenim u praksi.*“ (studentica prve godine drugog ciklusa). Pored nekih od gore pomenutih udruženja, kao što je „Život sa Down sindromom“, ovaj ispitanik je imao priliku praksu obavljati i u Udruzi „Čudo“, Udruzi za djecu i mlade s teškoćama, Rehabilitacijskom centru, te jednoj od osnovnih škola u Sarajevu. Pored toga, spominje praksu u Ustanovi za socijalno zbrinjavanje i zdravstvenu njegu „Drin“, te u Udruzi mladih „Korak“. Kako kaže – praksa mu pruža uvid u svakodnevne izazove i zadatke, daje priliku za razvoj konkretnih vještina potrebnih za rad, uključujući komunikacijske vještine, planiranje, vođenje nastave i individualizaciju programa podrške, kao i saradnju s roditeljima i drugim stručnjacima.

Kako se i oni ubrajaju u generacije koje su zahvaćene pandemijom i strogim mjerama opreza – također dijele mišljenje da je to pomalo „poljuljalo“ praksu u određenim trenucima, te da su neke ustanove i škole zatvorile svoja vrata za studente, kako tokom pandemije, tako i nakon. O ovom problemu posebno govori drugi ispitanik. Smatra kako su ustanove/udruženja ponekad nespremni po pitanju pružanja prakse, te da se njihovo prisustvo na takvim mjestima mjeri po provedenim satima, a ne stečenom iskustvu. Ponekad je uzrok tome i to što studenti često sami potražuju priliku za obavljanje prakse, pa u tim pokušajima ne pronalaze najbolje opcije, te i sam proces pronalaženja, kako kaže, traje dosta dugo.

Dodatno iskustvo imaju tri ispitanika koja su imala priliku provesti jedan semestar na razmjeni u Finskoj. Od samog početka osjećali su se podsticani i ohrabrivani od strane profesora da se odvaže na to prelijepo strukovno putovanje, i niti jedno od njih nije zažalilo zbog toga. Imali su, kako jedan od njih kaže, kristalno jasnu komunikaciju s profesorima u vezi njihovih obaveza na Univerzitetu u Jyväskylä, u Finskoj. Rečeno im je da donesu 30 ECTS kredita iz bilo kojih predmeta, jer „*na fakultetu ste za obrazovanje, ne možete ništa pogriješiti*“ (magistrica). Ispitanici jesu imali predmete iz opće pedagogije, ali i predmet pod nazivom Special education environment, u okviru kojeg su prisustvovali radu inkluzivnog odjeljenja zajedno sa asistentnom u nastavi. Ovo se može ubrojiti u najbolju i najpotpuniju praksu glede inkluzije, jer je cijeli skandinavski obrazovni sistem odlikovan njenim visokim stepenom. Kako kaže ispitanik – sve je bilo bez pritiska, bazirano na povjerenju, te prilagođeno njihovim potrebama.

Od tri pomenuta ispitanika, jedan od njih je boravio zasebno u Finskoj jedan semestar, godinu ranije, na istom Univerzitetu. Iako je bio u zasebnoj posjeti, dijeli jednako pozitivna iskustva. Od uvjeta jednog od predmeta tokom posjete bilo je i obavljanje prakse. To mu je također pružilo nezaboravno iskustvo, te je imao priliku usvojiti nova znanja glede inkluzije, koje će,

nada se, biti od koristi u njegovom budućem radu i životu. Praksa je bila koncipirana kroz dva aspekta djelovanja.

- S jedne strane – dodijeljena mu je osnovna škola, a unutar njen odjeljenje s nastavnikom. Imao je zadatak da otprilike 15 časova boravi s njima te opservira njihov način odgoja i obrazovanja. Ispitanik govori kako prije nije imao priliku susretati se sa tako inkluzivnim školama. Ona u kojoj je on ima priliku boraviti ne obavezuje učenike na nošenje stvari u školu, ima prijateljski odnos prema njima, te stavlja učenički odbor – ispred nastavnčkog.
- S druge strane imao je priliku prisustvovati i dodatnim časovima za djecu s intelektualnim teškoćama. Posmatrao je alate i asistivnu tehnologiju koju su koristili i bogatio svoje iskustvo.

„Kod njih to sve tako dobro funkcioniše, pa se vidi zašto su broj jedan u obrazovanju u Evropi, a možda i šire...“ (apsolvent)

Finska će ostati dugo zapamćena za naša tri ispitanika, te jedan od njih zahvalno, na tu temu kaže: *„To je iskustvo koje mi je puno pomoglo da saznam nove stvari i da se osvijestim... a i da uživam u ljepotama Finske – i to vam čak može omogućiti ovaj studijski program.“ (magistrica).*

Rezimirajući o praktičnoj nastavi – ispitanici zadovoljno govore:

„Sve je bilo korisno na svoj način i na svakoj praksi se moglo nešto novo naučiti.“

(apsolventica)

„Mislim da su se profesori, kao i voditeljica odsjeka, prof. Kafedžić, potrudili da imamo što više praktične nastave i da što više naučimo.“

(apsolvent)

3.4. Iskustvo studenata u vezi s zaposlenjem nakon studija

Kao i u prethodnoj, tako i u ovoj kategoriji ispitanici imaju podijeljena mišljenja i iskustva. Uistinu, na ovim pitanjima su se neki od ispitanika najviše i zadržavali, objašnjavajući često svoje strahove i frustracije glede pronalaska posla i suočavanja sa izazovima zaposlenja.

Koliko su zapravo podijeljeni možete vidjeti kroz kratki prikaz stavova onih koji su se susreli sa tržištem rada.

„Znači predivan studij... omogućio mi je da se razvijem kao ličnost, dakle – apsolutno... profesori puni razumijevanja... ali nije sređeno do kraja.“ (magistrica)

„Mislim da ima dosta prilika za naše zaposlenje u različitim ustanovama, školama i organizacijama.“ (magistrica)

„Smatram da je jako teško pronaći posao sa ovom strukom.“ (magistrica)

„Prilike za zaposlenje bile su super, čak i za vrijeme samog studiranja.“ (magistrica)

„E ovo je ono gdje dolazimo do velikog problema.“ (apsolvent)

„Mislim da je itekako traženo, da ima puno prilika za zaposlenje.“ (apsolventica)

„Prilike za zaposlenje – nikakve. Razlog – nerazvijenost države.“ (apsolventica)

„Prilike za zaposlenje su visoke.“ (studentica prve godine drugog ciklusa)

„Smatram da tržište nije dovoljno upoznato sa mogućnostima i kvalitetama osoba koje su završile Specijalnu pedagogiju.“ (studentica druge godine drugog ciklusa)

„Nažalost, mnogi nisu upoznati sa ovim zvanjem, pa su samim time prilike na tržištu minimalne.“ (baccalaureat Specijalne pedagogije)

Podijeljenost ispitanika svjedoči kompleksnosti ovog pitanja. U radu se ne bavimo ispitivanjem stvarnih prilika za zaposlenje, već iskustvom studenata glede istih. A iskustva su uistinu raznolika.

Od četiri ispitanika magistra – njih dva pokazuju veliko zadovoljstvo spram prilika za zaposlenje. U razgovoru s jednim od njih saznajemo da je imao mogućnost, još kao student, raditi kao odgajatelj u vrtiću, te volontirati u različitim udruženjima, kao što su: „Dajte nam šansu“ i u

Fondaciji „Stariji brat, starija sestra“. Trenutno, nakon završenog studija – radi u NVO COI „Step by Step“, koja mu pruža šire djelovanje u velikom broju škola glede unaprjeđenja nastavničkih kompetencija za rad koji je usmjeren na dijete, što je svakako povezano sa filozofijom specijalne pedagogije. Naš drugi ispitanik obavlja pripravnički staž u jednoj od srednjih škola svog rodnog mjesta, te je jako zadovoljan saradnjom koju ostvaruje, kako sa stručnim kadrom, tako i sa učenicima. Posao je koncipiran tako da radi uz standardnog pedagoga, upravo na pitanjima koji se tiču posebnih odgojno-obrazovnih potreba djece te škole.

Kako saznajemo, druga dva magistra ne dijele ista pozitivna iskustva. Ono što navode jeste da apliciraju za poslove na raznim mjestima, te da dobijaju različite odgovore poslodavaca. Na primjer, jedan od njih u potrazi za pripravničkim stažom, kako bi nakon toga položio stručni ispit, u tom smislu kaže: *“Direktorica centra Vladimir Nazor mi je u mailu rekla da ne postoji specijalni pedagog... mentor može biti samo zaposleni istog zanimanja kao što je i tvoje, i mora biti magistar ili jače... zakon se ne može tumačiti vlastitim mišljenjem... vi ćete imati problema isto kao što je imalo problema zanimanje – socijalni pedagog, dok neko od vas ne magistrira i ne postane mentor, kako bi mogao mentorisati druge specijalne pedagoge.”*. Zbunjen, potražio je informacije u ministarstvu. Ministarstvo je također bilo začuđeno, te na prvu nije bilo upoznato s pojmom specijalnog pedagoga. Nakon provjere u pedagoškim standardnima i normativima objasnili su da se zanimanje grana na dvije oblasti, i to na:

- **Asistenta** (u grupi – za predškolski odgoj i obrazovanje; te u odjeljenju – za osnovno i srednje obrazovanje) i
- **Pedagoga** (za osnovno i srednje obrazovanje).

Uvjet za sve pozicije jeste VII stepen stručne spreme, odnosno završen II ciklus bolonjskog sistema studiranja, uz obavezu polaganja stručnog ispita za poziciju asistenta u grupi/odjeljenju.

Sličnu situaciju doživio je jedan od absolvenata prilikom razgovora sa pomenutom direktoricom zavoda, nakon kojeg je, kako sam navodi, *„ružno istjeran“* uz riječi da to zanimanje ne postoji.

„Stvarno je sramota da određene kolege koje su starije tretiraju tako nas mlade, na kojima svijet zaista ostaje. Koji možemo puno toga da doprinesemo. I meni nije poenta da sam studirao ovoliko i puno toga naučio, i da na kraju radim posao gdje ću doći na posao i neću zapravo pomagati ljudima... Što je veoma sramno za naš obrazovni sistem Bosne i Hercegovine, a pogotovo za ljude koji rade u našem obrazovnom sistemu.“ (absolvent)

U potrazi za konkretnim radnim mjestom jedan od magistara spominje kako je dosada imao priliku raditi u Caritasu kao pripravnik na projektima za osobe s invaliditetom. U tom smislu spominje projekat Active koji se bavi Easy to read standardima. Pored toga, bio je kraće periode angažovan kao asistent u grupi djetetu s težim oblikom autizma. Trenutno radi skraćeno radno vrijeme, 2/3 dana u sedmici kao član tima za ranu intervenciju u jednom udruženju, ali je i dalje na birou za zapošljavanje. Kako kaže – osjećao je se pripremljenim od strane fakulteta za ove pozicije, pa u tome izdvaja: saradnju s roditeljima, razumijevanje faza kroz koje prolaze roditelji djece s teškoćama u razvoju, osnovno znanje o teškoćama, Easy to read standard, vještine prezentovanja i slično. Štaviše, smatra kako je na fakultetu stekao puno šira znanja nego mu je bilo potrebno za određene pozicije. Kako kaže, u praksi su najučestaliji poslovi asistenta, a u okviru njih koristilo mu je razumijevanje fizičkog vođenja, verbalnog usmjeravanja te saradnje s roditeljima.

Pomenuti ispitanik je također opisivao svoj period prelaska na tržište rada. Osjećao se, kako navodi, pun samopouzdanja tokom studiranja, a sada pokušava izbalansirati teoriju i praksu. U tom smislu kaže: *„Tek sad vidim šta je ta profesija – psihički teška.“*... *„Svi očekuju da ćeš ti izliječiti dijete, gledaju te kao da imaš super moći.“* (magistrica).

Ispitanici u radnom odnosu također iznose i vještine koje im koriste prilikom rada, a koje nisu najuže vezane za pedagogiju, kao što su: poznavanje stranih jezika; osnovne informatičke vještine, preciznije – poznavanje rada u MS Office paketu; te dobro balansiranje međuljudskih odnosa. Ono što je uvijek dobrodošlo na njihovim pozicijama jeste, kako kažu – kreativnost.

Prijedlog obaveznosti postojanja specijalnog pedagoga u mobilnom timu iznijela su dva magistra, dok jedan od njih još izražava žaljenje i spram činjenice da je upoznat s informacijama da trenutno na pozicijama asistenata u nastavi rade osobe sa završenim nastavničkim smjerovima, kao što je npr. nastavnik biologije, dok magistri specijalne pedagogije u potrazi za pripravničkim stažom nailaze na probleme konkurisanja na iste i slične pozicije. Najviše iz razloga jer poslodavci nisu upoznati s njihovim zanimanjem, te im nije najjasnije ko im kao pripravnicima može biti mentor.

S druge strane, jedan od apsolvenata je, kako navodi, već drugu godinu u nekoj formi radnog odnosa. Prvobitno je to bio rad sa dječakom s kašnjenjem u govornom i socijalnom razvoju. To iskustvo mu je, kako kaže, bilo *„super“*, dok sada radi s dječakom s autizmom koji ide u redovnu školu. Vodi ga i odvodi iz škole, pomaže u školskim obavezama, te sprovodi različite aktivnosti.

„Primjenjujem sve ono što sam naučila na nastavi.“ (apsolventica)

Baccalaureat specijalne pedagogije je također u radnom odnosu. Trenutno radi u vrtiću, s tim da je i on nailazio na poteškoće prilikom razgovora za posao, iz razloga što poslodavci nisu znali da li je njegova diploma adekvatna za rad na takvim pozicijama. U nekim su slučajevima konsultovali i ministarstvo. Kroz svoj rad također uviđa veliku potrebu za asistentima u grupi, no nažalost, društvo još uvijek nije prepoznalo tu važnost, pogotovo kada se radi upravo o predškolskom nivou obrazovanja.

Studentica prve godine drugog ciklusa je također imala priliku započeti svoj profesionalni angažman, i to kao asistent u nastavi, a kasnije biti i dijelom Rehabilitacijskog centra. Ono što može primijetiti tokom svog studiranja jeste porast potražnje, s obzirom na potrebe tržišta i društva, te se nada kako će se položaj specijalnog pedagoga u budućnosti još više poboljšavati.

Iako zarada nije osnovni cilj zanimanja, ipak je potrebna za kvalitetnu egzistenciju u inflirajućem društvu. Razgovarajući sa ispitanicima u vezi plaće i honorara – također uviđamo oprečna iskustva. Oni ispitanici koji su imali priliku biti angažovani od strane roditelja spominju niže cifre, kao što su dnevnice od 25 KM ili sedmični honorari u visini od 150 KM. Dok su oni ispitanici koji su bivali angažovani od strane organizacija i udruženja zadovoljniji tim dijelom. Jedan od ispitanika čak ponosno kaže: „*Što se tiče samog plaćanja – zadovoljavajuće je. Čak, u nekim institucijama, visoko pozicionirano naspram drugih stručnjaka.*“ (studentica prve godine drugog ciklusa).

S obzirom da neko uvijek mora biti prvi – naši ispitanici, tj. pioniri specijalne pedagogije u Bosni i Hercegovini će se zasigurno morati dodatno potruditi kako bi dokazali društvu šta to jeste njihova uloga i zašto je specijalni pedagog ono što im je, između ostalog, do sada nedostajalo. U ovom smislu, jednom od apsolvenata je bilo teško da govori na ovu temu, jer mu je, kako kaže, izrazito teška. Smatra kako radimo human posao, ali da je teško pronaći cijenjenu poziciju za isti.

„Na nama je da radimo na dignitetu te profesije i da jačamo njenu ulogu u društvu našim kvalitetnim radom i interdisciplinarnosti jer možemo i moramo biti dio svakog tima koji radi na unaprjeđenju položaja djeteta.“

(magistrica)

3.5. Iskustvo studenata u vezi s promjenom stavova tokom studijskog programa

(Kako ih je, ako jeste, studij promijenio?)

„Od gusjenice... do leptira.“ (magistrica)

Koliko je zapravo ispunjavajući studij, te koliko u sebi uistinu nosi napretka svjedoči saznanje da su svi ispitanici, izuzev studenta koji je odustao na prvoj godini, primijetili veliku pozitivnu promjenu u više aspekata svog života, svojih stavova i svjetonazora.

Pomenuti ispitanik – izuzetak, smatra kako nije bilo dovoljno vremena da doživi veću promjenu, ali da ipak nosi lijepa iskustva sa fakulteta, te i dalje njeguje poznanstva koja je stekao tokom njegovog trajanja.

Ostali ispitanici promjenu objašnjavaju kroz povećanje empatije, senzibiliteta i mijenjanja stavova u smislu prepoznavanja predrasuda i stereotipa. U tom smislu, jedan od njih kaže: *„Prije bih znala 'osuditi' nekoga zbog nečega, ali sam kroz studij shvatila da nikada ne znamo šta neko nosi u sebi i da nikada ne trebamo osuđivati druge jer ne znamo šta se nalazi u pozadini.“* (magistrica). U istom smislu drugi ispitanik kaže kako je postao pun razumijevanja u odnosima s drugima, te da uvijek traga za pozadinom, tj. uzrokom ponašanja.

Također, jedan od magistra posebno spominje izoštravanje prepoznavanja stereotipa, predrasuda, kao i neprilagođenosti svuda oko sebe – u filmovima, serijama, pričama, odnosima, na ulici... Proširio je svoje vidike i počeo razmišljati, te ponašati se puno inkluzivnije. Počeo je biti svjesniji prilika i različitih uvjeta za različite kategorije društva i postao osjetljiviji na njih, te je tu osjetljivost prenosio i na ljude iz svoje okoline.

U istom smislu ispitanik – aspolvent govori: *„... kada idem bilo gdje – pogledam da li nekome treba pomoć i da li nekome mogu pomoći... i to je razmišljanje koje apsolutno trebamo svi imati ako mislimo da danas-sutra, za 10 godina, 20 – imamo zaista zajednicu u kojoj je lijepo živjeti i u kojoj bi ljudima bilo drago da ustanu, da odu na posao i da znaju da su doprinijeli zajednici u kojoj žive.“* Kroz ovakve i slične odgovore možemo zaključiti da su ispitanici svjesni inkluzije u njenom najširem smislu, te da ono što su naučili kroz studij ne primjenjuju samo na radnom mjestu, već i u svakodnevnom životu.

Promjenu pogleda na „problem“ inkluzije prepoznaje drugi apsolvent. Kako kaže – nije odgovor u čekanju da „društvo“ učini korak naprijed, već trebamo tragati za odgovorima u sebi, mijenjati sebe i biti promjena koju želimo da vidimo, jer mi i činimo samo društvo.

Student druge godine drugog ciklusa kao najveću promjenu u stavovima spominje upravo spoznaju da se prihvaćanjem i njegovanjem različitosti u društvu – isto čini boljim i bogatijim, te da nisu razlike te koje nas sputavaju, već naša pogrešna ubjeđenja i neznanje da se nosimo sa nečim novim. Tokom studija se aktivno radi na rješavanju pomenutih pitanja. Od senzibiliziranja glede stavova, empatije, različitosti, pa sve do nuđenja konkretnih rješenja kako prilagoditi zajednicu, te kako djelovati u pravcu unaprjeđenja društva koje osigurava iste prilike za sve.

Prisjećajući se svog djetinjstva, jedan od apsolvenata prepričava kako je imao priliku prisustvovati radionicama zajedno s djecom s teškoćama u razvoju, te da je tom prilikom osjećao strah i stres jer nije znao kako se ponašati, niti kako stupiti u kontakt s djecom. Kroz ovaj studij je, kako kaže, mnogo ojačao, te naučio da prepozna posebne kvalitete u svima, a u nekima i skrivene talente. Studij mu je pomogao da se oslobodi, kako u komunikaciji s djecom, tako i u javnom govoru, s kojim je mnogo imao problema na početku studija. Toliko da je, vidjevši da su komunikacija, prezentacije i radionice svakodnevna pojava na studiju, razmišljao i da odustane. No, na svu sreću, njegov strah je primijetila jedna od asistentica, te mu pružila motivacijski razgovor. Uz njenu pomoć, kao i pomoć ostalih profesora, ali i kolega – pomalo je razvijao svoje prezentacijske vještine, te sada slobodno može reći da ima puno više samopouzdanja i uvjerenja da može kvalitetno i bez problema obavljati takve poslove. Prije fakulteta je, kako kaže, bio skeptičan i nije znao da li će biti u stanju obavljati tako odgovoran posao, ali sada, kada je sve prošlo ponosno kaže: *„Nije mi žao nijednog dana provedenog na studiju. Znam koliko me je promijenio na bolje. Volim svoj posao. Volim to što radim i to što sam izabrala. I sada opet da mogu da biram – sigurno bih opet upisala isto.“* (apsolventica).

Razvoj komunikacijskih vještina, između ostalih, spominju svi ispitanici. Pored toga, jedan od njih posebno ističe i razvoj inteligencija, tačnije: verbalne, intrapersonalne i interpersonale – kao ključnih za kvalitetno obavljanje poslova specijalnog pedagoga. Značajno u tom procesu je bilo, kako kaže jedan od njih – mentorisanje. Razvijao je svoje vještine i samopouzdanje, uz pomoć podržavanja i povratne informacije profesora.

„Ja sam pomno slušala i ispravljala sve što su mi govorili.“ (magistrica)

Kada su još u pitanju stavovi – jedan od apsolvenata je tokom studija po prvi put shvatio šta zapravo znači kvalitetan odgoj i obrazovanje u okviru institucije. Do tada je imao izrazito loša iskustva, kako u nastavi, tako i u susretima s pedagogom. Pedagog više nije bila osoba kojoj učenici idu kada naprave problem, već osoba koja pomaže cijelom kolektivu škole, koja inspiriše i popravlja, a ne proglašava pokvarenim. Učenje je poprimilo jednu novu dimenziju i sve je postalo moguće, a pedagog je postao pozitivna figura u njegovom umu.

„Imala sam osjećaj da pedagozi mrze djecu. Sada znam da je to problem pojedinca, a ne pedagogije.“ (apsolventica)

Stavovi o učenju su se također promijenili kod naših ispitanika, pa jedan od njih u tom smislu kaže: *„Ako nešto ne možemo naučiti – nismo mi problem, već metoda učenja. To mi pomaže da savladam apsolutno sve u životu i to je stav kojeg pokušavam prenijeti na sve članove svoje porodice.“* (apsolventica).

U tom smislu – ističe i sljedeći stav da svako dijete može učiti, te da je cilj upravo u tome da se nijedno dijete ne osjeti izdvojeno zbog svoje trenutne ili trajne posebne odgojno-obrazovne potrebe, a izdvojeno se može osjetiti i dok, kako kaže – sjedi uz svoje vršnjake.

„Naučili su nas još na samom početku da integracija nije isto što i inkluzija.“ (apsolvent)

Još jednu bitnu promjenu ističe jedan od ispitanika – a ona se ogleda u boljem razumijevanju međuljudskih odnosa.

„Jednostavno sam bolja osoba. Tražim od muža nešto – koristim „ti i ja poruke“... upućujem kritiku – koristim „plus, minus, plus“ metodu... vidim ponašanje – tragem za uzrokom... tražim objašnjenje, izgovor... Sestra mi baš uvijek kaže da previše branim djecu, a ja je zezam da je to profesionalna deformacija.“ (apsolventica)

Stav da *„ne postoje neinteligentne osobe, već postoje različite vrste inteligencija“* spomenut je od strane jednog apsolventa. S jedne strane usvojen na psihološkim predmetima, te s druge izoštren kroz primjere specijalne pedagogije, tj. kroz uočavanje i fokusiranje na jake strane svakog djeteta i svake osobe.

Terminologija je jedna od stvari koja je prisutna u više odgovora naših ispitanika. Postali su, kako kažu, svjesniji onoga što govore i načina na koji to utječe na slušatelje. U svom govoru ne upotrebljavaju etikete, te se koriste rječnikom adekvatnim za studente specijalne pedagogije, stavljajući dijete, osobu, pojedinca na prvo mjesto, a potom njegovu posebnost glede odgojno-obrazovne potrebe.

Jedan ispitanik-magistar također kaže kako se njegov pogled na djecu promijenio. Ljubav prema malim slatkim bićima prerasla je u divljenje spram rasta i razvoja, razvoja spoznaje, njihovog psihičkog, fizičkog i intelektualnog razvoja, te kako kaže – osjeća veliku zahvalnost što može biti dijelom tog čudesnog procesa. Postao je „*veliki zaljubljenik u odgoj i obrazovanje*“, napokon svjestan njegovog značaja.

„Studij me je promijenio na bolje.“

(studentica prve godine drugog ciklusa)

„Studij me je definitivno promijenio u bolju osobu prije svega.“

(magistrica)

„Sada imam neke druge poglede na stvari, na ljude... drugačije ih gledam... jako sam postala osjećajna, i jednostavno sam nekako sazrijela. Ne znam kako da opišem tu vrstu emocija.“

(apsolventica)

„Zavoljela sam ono što radim, a pedagogija mi je „vratila“ učinivši me boljom osobom za druge, ali i za sebe.“

(magistrica)

„Najveći doprinos kojeg ovaj studij nosi u sebi je upravo to da ćete kroz njega postati bolji čovjek.“

(magistrica)

„Jednostavno... pedagogija me prvo odgojila... pa tek onda naučila da odgajam.“

(apsolventica)

3.6. Preporuke za unaprjeđenje studijskog programa

- **Pokretanje inicijative uvođenja prijemnog testa / razgovora**

Bivši student i jedan od ispitanika koji nije mogao položiti ispite iz prve godine odličan je primjer lošeg usmjeravanja kapaciteta omladinca. Obeshrabljen neuspjehom na studiju *Specijalne pedagogije* odustao je od visokog obrazovanja kompletno. Došao je na pogrešno mjesto – dočekan s otvorenim vratima. Smatramo i predlažemo da se na tim vratima ipak nalazi neki putokaz koji će usmjeriti budućeg studenta na mjesto u kojem će najbolje iskoristiti svoje mogućnosti i zadovoljiti svoje interese. Nakon prijemnog testa ili razgovora – za one osobe za koje odsjek procijeni da specijalna pedagogija nije najbolji izbor – može se ponuditi upitnik profesionalne orijentacije u cilju motivacije i pokušaja olakšavanja daljnje potrage za „idealnim vratima“.

- **Informativni i motivacijski razgovor**

S obzirom na razlog odustajanja nakon prvog ciklusa studija jednog od ispitanika (nezadovoljstvo stečenim znanjem, tj. prevelik naglasak na opću pedagogiju) – predlažemo da bi bilo korisno studentima tokom/nakon ciklusa objasniti smisao oba ciklusa, te da je upravo drugi ciklus više specijaliziran. To su informacije koje su svakako dostupne u nastavnom planu i programu, te bi ih trebao svaki student moći pronaći, ali ne bi bilo loše, zarad većeg dobra, dodatno isticati te ključne stvari, pa čak i obaviti razgovor sa studentima o tome šta planiraju nakon prvog ciklusa. Konkretna preporuka je dakle – informativni i motivacijski razgovor, u cilju usmjeravanja i otklanjanja nejasnoća kod studenata.

- **Evaluacija nakon završenog ciklusa**

Pored toga, ne bi bilo loše obaviti i evaluacijski susret ili da isti bude u okviru posljednjeg informativnog razgovora, ranije pomenutog – kako bi se stekao bolji uvid u uspješnost cijelog procesa iz ugla studenata. To se može obaviti u obliku razgovora ili putem anonimnog upitnika (u zavisnosti od procjene spremnosti grupe da iznese svoje mišljenje javno ili tajno).

- **Obogaćen sadržaj spektra autizma**

S obzirom na zahtjeve tržišta, te nivo složenosti pomenute teškoće – ne bi bilo loše dodatno obogatiti sadržaj spram iste. Samo u okviru nje studenti su uočavali, te spominjali kroz svoje odgovore određene nedostatke. Ono što je nedostajalo bilo je dodatno upoznavanje sa načinom fizičkog vođenja, te načinom kako uistinu postupiti kada je u pitanju izrazito težak oblik autizma, kakav se nerijetko susreće u praksi. U ovom smislu, korisno bi bilo organizirati jedno demonstrativno predavanje ili jednostavno puštanje video materijala – koje će praktično prikazati kako i na koji način voditi dijete, pomoći mu pri oblačenju, prilikom odlaska u toalet ili tokom jela. Sve pomenuto može se opet primijeniti i za rad s ostalim grupama djece u potrebi.

- **Uvođenje predmeta alternativne komunikacije**

Uvođenjem ovakvog predmeta studenti će, opet na inicijativu jednog od ispitanika – imati mogućnost naučiti osnove znakovnog jezika, te Brajevog pisma. U okviru ovoga saradnja se može ostvariti s Bibliotekom za slijepa i slabovidna lica, kao i Centrima za slušnu i govornu rehabilitaciju, te slijepu i slabovidnu djecu i omladinu.

- **Pismene povratne informacije**

S obzirom na mišljenje jednog od ispitanika da su nekada nedostajale povratne informacije za svakog studenta – ne bi bilo loše, onda kada profesor i/ili asistent procijene da je korisno – u nekoliko ključnih rečenica opisati glavne smjernice za poboljšanje, kao i pohvalu svakom studentu. S druge strane, pismene, pored usmenih povratnih informacija mogu postati i češća pojava, s obzirom da će na taj način studenti moći iznova iščitavati napisano i podsjećati se na te korisne savjete, koji ukoliko se ne zapišu ponekad, zbog treme ili umora nakon prezentacije/radionice ostanu nezapamćene.

- **Moja knjiga napretka**

Još jedna od zanimljivih ideja koja se opet nadovezuje na prethodnu – jeste i postojanje knjige, tj. sveske napretka svakog studenta. Na početku studija studenti mogu pripremiti jednu svesku koju će prilikom prezentacija ili radionica moći dati profesorima/asistentima kako bi oni tokom njihovog izlaganja mogli zabilježiti određene smjernice, pohvale i savjete za njih. S jedne

strane, ovo predstavlja korist za studenta jer će na jednom mjestu i u svako vrijeme moći pročitati potrebno, a s druge – ostavlja lijepu uspomenu na njegov, nadamo se, napredak kroz studij. Knjige napretka mogu imati i profesori ukoliko žele, te tražiti od studenata na višim godinama studija povratne informacije za svoja predavanja.

- **Informativno predavanje – prilike prakse**

Studentima prve godine može biti uručena lista udruženja/ustanova/organizacija/škola sa kojima su raniji studenti fakulteta već ostvarili saradnju, sa njihovim kontakt e-mailovima – kako bi se novim studentima olakšala potražnja za idealnim mjestom za praksu ili volontiranje, što je opet spomenuto od strane više ispitanika. Također, drugi način ostvarivanja istog cilja, uz dodatak funkcionalnijeg znanja – jeste informativno predavanje o tome kako pronaći pomenuta mjesta, te njihove kontakt informacije. Ne bi bilo loše dati uputu studentima na koji način da komuniciraju, pružiti primjer jednog e-maila molbe ili slično. Prilikom tog predavanja profesori/asistenti mogu studentima objasniti da odabiru ustanove shodno više kriterija – svome interesovanju; blizini i pristupačnosti lokacije; kao i spremnosti iste za suradnju sa studentima njihovog nivoa. Jer ukoliko je student na prvoj godini svog studija, te se još uvijek nije susretao sa određenim teškoćama ili oblastima pedagogije – prikladnije je da za praksom traga na onim mjestima gdje će moći povezati svoje teorijsko, već stečeno znanje, sa onim praktičnim – kojem teži.

- **Priprema za praksu i izazovi prakse**

Bilo da se radi o posjetama ili praksi na određenim mjestima – studente bi bilo dobro na susretu prije upoznati sa njihovim pravima, tj. mogućnostima prilikom posjete/prakse. Ohrabriti ih da postavljaju pitanja i slično. Nešto što studenti mogu imati prilikom prakse/posjete jeste „ček lista izazova“. Tu listu mogu kreirati samostalno ili na predavanju uz pomoć profesora/asistenata, te se može sastojati od teza kao što su – tokom posjete postaviti tri pitanja, ili razgovarati sa jednim od uposlenika... ili igrati se sa nekoliko djece tokom posjete. Izazovi mogu biti složeniji, te prikladniji posebnim praksama, kao što su: tokom prakse pomoći jednom djetetu da se obuje; osmisli pet preporuka za rad ustanove; predložiti svojim nadležnima da sprovedem jednu aktivnost s djecom tokom svoje posjete i slično tome. Također, kao jedan zabavan dodatak – studenti mogu, na susretu prije prakse napisati po

nekoliko izazova na papiriće, iste staviti u kutiju, nakon čega će svaki od njih izvlačiti dogovoren broj papirića, tj. izazova koje trebaju da ispune tokom svoje prakse. Cilj ove aktivnosti jeste da studenti osvijeste šta sve zapravo mogu da nauče i „dobiju“ iz prakse, uz dodatnu motivaciju kroz izazove.

- **Gdje nakon fakulteta?**

Smatramo da bi bilo značajno i primjereno, s obzirom na „mladost“ zanimanja specijalnog pedagoga u našoj državi, pomoći studentima u shvatanju jasne slike o tome šta jeste zapravo njihovo zanimanje – gdje zakonski mogu da konkurišu i pod kojim uvjetima. Upozoriti ih na moguće prepreke na koje će nailaziti, te ih ohrabriti da se u tim trenucima obraćaju pravim osobama, kao što je ministarstvo obrazovanja i slično. Bilo da se radi o razgovoru na kraju studija, informisanju tokom ili upućivanju na konkretne puteve – odsjek bi trebao obratiti pažnju na ovo pitanje. Jer, koliko se moglo uočiti iz iskaza ispitanika – bili su prinuđeni proći period zbunjenosti u kojem zajedno sa potencijalnim poslodavcima konsultiraju nadležne kako bi došli do potrebnih odgovora.

- **Facebook grupa specijalnih pedagoga**

S obzirom na novinu samog zanimanja – moguće je i korisno studentima ponuditi ideju osnivanja grupe specijalnih pedagoga u kojoj će moći razmjenjivati novosti glede tržišta rada, te prosljeđivati konkurse za posao, pozive na seminare, radionice i slično. Gotovo ista grupa osnovana je prethodne godine na Viberu u kojoj su okupljeni studenti pedagogije, ali smatramo da su pitanja i izazovi sa kojima se studenti *Specijalne pedagogije* susreću drugačiji, te da zaslužuju zasebnu platformu.

- **Zakletva specijalnih pedagoga**

Ispitanici su u svojim odgovorima iznosili stavove da vole svoj posao, vole ljude, ne osuđuju, razumiju, traže opravdanja... popravljaju, a ne odbacuju. Lijepo bi bilo kada bi se svi ti postulati nabrojali, oformili u jednu zakletvu, te služili kao podsjećanje specijalnim pedagogima na sve ono što im je bitno u vezi njihovog zanimanja. Nažalost, ponekad ljudi u profesionalnom svijetu bivaju ugašeni, obeshrabljeni... prilagođeni sistemu, koji nije uvijek najinkluzivniji. Na ovaj

način osjećali bi veću odgovornost spram svog poziva, te bi se možda uspjeli bolje i lakše sačuvati od pritiska okoline. Zakletva može da bude uniformna za sve generacije, pa čak i po uzoru na Dottrensovu ili Hentigovu – Sokratovu zakletvu. A može biti i jedinstvena za svaku novu, u smislu da studenti generacije na kraju zajedno kreiraju istu. Nakon položene zakletve svaki student može dobiti isprintan primjerak, te ga okačiti negdje u svom domu ili kancelariji ukoliko želi.

3.7. RASPRAVA

Ako počnemo od analiziranja samih ispitanika u okviru istraživanja uviđamo kako se radi o poprilično šarolikoj grupi, koja kao takva može da ponudi uvid u mišljenja i iskustva studenata iz različitih tačaka gledišta. U tom smislu imamo četiri magistra i četiri apsolvanta koji najpotpunije mogu da analiziraju i evaluiraju svoje školovanje kroz studij. Oni predstavljaju pionire u magistrima *Specijalne pedagogije*, te su se već imali priliku susretati sa ranije pomenutim izazovima tržišta rada.

Zatim, ispitali smo i dva studenta drugog ciklusa koji pohađaju studij po novom nastavnom planu i programu, te kao takvi mogu da daju uvid u razlike nastale revidiranjem istog, a koje su najupečatljivije u oblasti praktične nastave. Pa tako, vidimo kako su novije generacije zadovoljnije po tom pitanju, te da su imale priliku obavljati praksu na nekim novim mjestima, i to od samog početka svog studija. To ide u korist učinjenih promjena, te daje „vjetar u leđa“ za još kvalitetniji i sveobuhvatniji studij.

Na kraju tu su i dva studenta koja nisu iz različitih razloga nastavila svoje školovanje – jedan nakon prvog ciklusa, a drugi nakon prve godine. Informacije dobivene od strane upravo ova dva ispitanika značajne su za dalje unaprjeđenje studijskog programa kako bi se u budućnosti smanjila stopa odustajanja i nenastavljanja studija. U ovom smislu bilo bi zanimljivo i korisno posvetiti jedno posebno istraživanje upravo razlozima odustajanja studenata.

U ovom slučaju razlozi su bili drugačiji – jedan student se jednostavno nije pronašao u ovom pozivu, dok je drugi osjećao da studij nije dovoljno odgovorio njegovom. Već je bilo govora o ovome u okviru preporuka, te smo zauzeli jasan stav glede prijemnih razgovora/testova, kao i

o tome da se studentima treba dodatno pojasniti na koji način je sadržaj koncipiran kroz dva ciklusa. Tj. da prvi ima osnovu u općoj pedagogiji, dok je drugi više specijaliziran.

Veliko zadovoljstvo studenata, prema dobivenim rezultati, u pitanjima sadržaja i metodike rada na studiju pokazuju kako su odgovorni odradili odličan posao u formiranju programa i nastave u skladu s zahtjevima korisnika, tj. studenata.

Kada je upitanju praktična nastava studenti imaju oprečna mišljenja. Neki prilike za praksu smatraju visokima, dok drugi iznose njihove nedostatke. Ono što je uočljivo jeste da su novije generacije, tj. dva ispitanika koja pohađaju studij po novom Nastavnom planu i programu zadovoljnija tim pitanjem, što svjedoči uspješnosti učinjenih promjena. Između ostalog, nastale i uvrštavanjem praktične nastave u svaki semestar.

Studenti također imaju podijeljena mišljenja kada govorimo o zaposlenju, a najveći prostor za poboljšanje uočljiv je u kontekstu pripremanja studenata za tržište rada. Zanimanje „Specijalni pedagog“ još je uvijek novo na tržištu, te neupućenost poslodavaca u isto predstavlja prepreku studentima koji konkurišu za pozicije. Upravo ovome studijski program treba posvetiti veću pažnju kada su upitanju sljedeće generacije.

Ono u čemu su studenti bili gotovo jednoglasni jeste činjenica da ih je studij, upravo zbog svoje programske središtenosti i kvalitete stručnog kadra – promijenio na bolje. Postali su, kako kažu, bolji ljudi – za druge, ali i za sebe.

Analizirajući odgovore ispitanika dolazimo do nekoliko razloga koji govore o tome zašto u samim studentima dolazi do toliko značajnih promjena.

- Značajan razlog predstavljaju upravo **profesori** kojih „*malo gdje ima*“ – kako kaže jedan od magistara. U istom smislu, drugi ispitanik-apsolvent spominje kako se radi o osobama koje uistinu „*žive svoj poziv*“, te „*vole svoje studente*“. Kao takvi odličan su praktičan prikaz inkluzije, te studenti imaju priliku da kroz njihovo ophođenje i ponašanje upravo povežu pedagogijsku teoriju i praksu.

„Jednom smo razgovarali o nekim školskim nastavnicima... i ja sam odlučno tvrdila kako im treba dati otkaz... Ali asistentica je tada rekla da 'trebamo popravljati, a ne odbacivati'... i to nikada neću zaboraviti. Ta rečenica mi je ostala urezana. Pomalo sam se posramila načina na koji sam razmišljala.“ (apsolventica)

- Dalje, drugi razlog predstavlja sam **sadržaj** studijskog programa – koji kroz primjere, priče i objašnjenja osvještava i budi empatiju spram drugog i drugačijeg. Pored toga, tu je i adekvatna praktična nastava, te rad s različitim grupama djece.

„Dosta toga sam naučila o djeci s teškoćama i njihovim obiteljima, na koji način reagirati, kako pružiti podršku i kako razumijeti njihove potrebe.“ (magistrica)

„Smatram da sam postao puno zrelija, puno pametnija, obrazovanija osoba... osoba sa puno više informacija i da je to nekako promijenilo moj pogled na svijet.“ (apsolvent)

- Prethodna dva razloga dovela su upravo do trećeg i konačnog, a to jeste – **promjena stavova**. Studenti su uvidjeli da je inkluzija jedini način napretka i istinskog uključivanja. Da svako zaslužuje jednake prilike za uspjeh bez obzira kako drugačiji od većine na prvu izgledao.

„Smatram da sam dosta promijenila pogled na svijet, da na sve ljude bez obzira bili s teškoćama ili ne gledam kao individue koje su vrijedne da budu poštovane i prihvaćene.“ (magistrica)

„... razumjeti potrebe i osjećanja drugih, te se truditi ne povrijediti ljude oko sebe kako god oni izgledali, kakve god teškoće oni imali, s kakvim god problemima se suočavali.“ (magistrica)

„Naučio sam da u životu postoje vrijednije stvari od onoga čemu teži većina ljudi na ovom svijetu.“ (apsolvent)

Kako odgovori u naučnom smislu otvaraju vrata novim pitanjima – tako i ovo istraživanje budi želju za daljnjom analizom. Od pitanja tržišta rada, pa do promjene stavova – smatramo kako bi bilo zanimljivo provesti jedno longitudinalno istraživanje u kojem ćemo istu generaciju studenata pratiti kroz godine studija i uočavati njihovo postepeno mijenjanje stavova. Testovi mogu biti osmišljeni tako da stvaraju prave veze između sadržaja, metoda, prakse i stavova – kako bismo zaista dobili uvid u ono što mijenja studente i njihove poglede na bitna pitanja.

ZAKLJUČAK

Student koji evaluira svoj obrazovni proces predstavlja značajan resurs napretka visokoškolske ustanove. Uvidom u studentsku perspektivu kroz cilj istraživanja ostvaren je bitan korak ka stvaranju cjelovite slike o studijskom programu *Specijalne pedagogije* na UNSA-FF. Ispitanici predvođeni prvom generacijom magistara, kao i apsolvenata na drugom ciklusu – omogućili su prikupljanje kvalitativnih podataka u okviru evaluacije cjelokupnog studija, dok je drugi dio ispitanika pružio uvid u razloge odustajanja, te razlike nastale revidiranjem Nastavnog plana i programa.

Analizirajući rezultate istraživanja, tj. odgovore naših ispitanika dolazimo do nekoliko jasnih zaključaka, od kojih su najupečatljiviji sljedeći:

- Studenti su generalno zadovoljni sadržajem i metodikom studija.
- Oko praktične nastave i tržišta rada imaju podijeljena mišljenja glede zadovoljstva.
- Zanimanje „Specijalni pedagog“ je još uvijek mlado na tržištu, te neupućenost poslodavaca u isto predstavlja prepreku studentima koji konkurišu za pozicije.
- Studij *Specijalne pedagogije* zaista mijenja studente – njihove stavove i poglede na svijet.

Zadovoljstvo velike većine studenata glede sadržaja i metodike rada tokom studija je lako uočljivo iz njihovih odgovora. Tome su doprinijeli različiti oblici, metode, tehnike i alati u nastavi, kao i široka lepeza sadržaja koji se obrađuju na oba ciklusa. Veliki značaj u tome imaju upravo profesori i asistenti koji uspješno angažiraju studente kroz sve godine studija. Studenti su svakako imali svoje sugestije i ideje u vezi programa, na osnovu kojih je i kreiran dio preporuka za unaprjeđenje, ali je njihov generalan stav ubjedljivo i izrazito pozitivan spram spomenutog pitanja. Ono u čemu jesu imali zamjerke ogledalo je se u mnoštvu zadataka koji su utjecali na to da se studenti ponekad osjećaju preopterećenima, opet nastalo kao, vjerujemo, jedan način angažiranja od strane asistenata i profesora.

Kada je upitanju praktična nastava/zaposlenje i podijeljenost mišljenja naših ispitanika – isto možemo povezati sa njihovim sposobnostima snalaženja i korištenja resursa u svom okruženju. Naš zadatak nije bio da ispitamo stvarne prilike tržišta, ali isto tako – izrazito pozitivni stavovi polovine ispitanika pokazuju da situacija nije baš „toliko crna“ kakvom je predstavlja druga polovina ispitanika. Ili je tržište već zasićeno, te ga kvalitetno pokriva polovica od dostupnih

specijalnih pedagoga? Teško je razmišljati o pravim uzrocima, ali je ovo definitivno polje koje bi bilo korisno istražiti i zaista doći do zaključka – zašto neke osobe teže pronalaze posao, dok drugima to vrlo lako ide od ruke?... Kako djelovati i u kom pravcu u cilju smanjenja te drastične razlike? Ono što iz ove pozicije možemo – jeste donositi pretpostavke, a činjenično stanje bi svakako valjalo ispitati. Što se opet prakse tiče – neki studenti su izrazito zadovoljni, dok drugi uopšte nisu. Različita očekivanja dovode valjda i do različitih odgovora. No, uprkos njihovom **mišljenju**, rekli bismo da je **iskustvo** koje spominju ipak bogato, s obzirom na brojne ustanove/udruženja/škole koje su imali priliku posjetiti tokom svog studija. U svakom slučaju – saznali smo šta oni misle o svemu tome.

S obzirom na više iskaza ispitanika koji su bili dijelom radnog odnosa – lako uviđamo da poslodavci zaista nisu upoznati sa njihovim, na tržištu, novim zanimanjem. Iz tog razloga nailaze na prepreke i demotivacije tokom procesa pronalaska posla. Ovo je dakle nešto s čime studenti nakon završetka ciklusa trebaju biti upoznati, te očekivati prilikom konkurisanja. Također, studente treba naoružati potrebnim znanjem, te ih upoznati s njihovim pravima i mogućnostima prilikom traženja radnog mjesta. Tačnije, može im se sugerisati iščitavanje pedagoških standarda i normativa, te u konačnici, za detaljnija pitanja – i konsultovanje sa ministarstvom obrazovanja. Mišljenja poslodavaca spram novih zanimanja, te njihovu spremnost da „zaposle“ ista bi također bilo zanimljivo i korisno ispitati.

Posljednji i najinspirativniji zaključak svjedoči uspješnosti studijskog programa *Specijalne pedagogije* da djeluje u pravcu inkluzivnosti i promjene stavova kod svojih studenata. I to u 11 od 12 slučajeva (spomenuli smo da je izuzetak upravo student koji je odustao tokom prve godine). Uviđamo kako je studij kod svojih studenata uspješno izgradio kompetencije ovog tipa spomenute kroz dva nastavna plana i programa. Od kojih značajni jesu:

- **Razvijeni pozitivni stavovi o inkluzivnom obrazovanju.**
 - „*Naučili su nas još na samom početku da integracija nije isto što i inkluzija.*“ (apsolvent)
 - „*Postala sam veliki zaljubljenik u odgoj i obrazovanje.*“ (magistrica)

- **Uvjerenje da svako dijete može učiti.**
 - „*Ako nešto ne možemo naučiti – nismo mi problem, već metoda učenja. To mi pomaže da savladam apsolutno sve u životu i to je stav kojeg pokušavam prenijeti na sve članove svoje porodice.*“ (apsolventica)

- *„Ne postoje neinteligentne osobe, već postoje različite vrste inteligencija.“*
(apsolventica)
- **Razumijevanje i poštivanje različitosti.**
 - *„Smatram da sam dosta promijenila pogled na svijet, da na sve ljude bez obzira bili s teškoćama ili ne gledam kao individue koje su vrijedne da budu poštovane i prihvaćene.“* (magistrica)
 - *„... razumjeti potrebe i osjećanja drugih, te se truditi ne povrijediti ljude oko sebe kako god oni izgledali, kakve god teškoće oni imali, s kakvim god problemima se suočavali.“* (magistrica)

Dobiveni rezultati su bogati prelijepim primjerima dobre prakse u visokom obrazovanju. Počevši od razmjene u Finskoj, preko savremenih metoda učenja, pa sve do istinske promjene stavova u kojima studenti o inkluziji govore srcem, a ne riječima.

Konačna poruka rada jeste da ipak uvijek može bolje. Kako je i sama inkluzija cikličan i dinamičan proces – tako se nadamo da ni ovo neće biti kraj unaprjeđenja i obogaćenja jedne već lijepe priče koja se zove *studij Specijalne pedagogije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.*

LITERATURA

1. Bermanec, J. (2018). *Inkluzija učenika s teškoćama u razvoju u srednje škole – stavovi učenika i nastavnika*. Diplomski rad. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Medicinski fakultet Osijek.
2. Bjelan-Guska, S. i Kafedžić, L. (2021). Metodička raznolikost kao odgovor na izazove inkluzivne nastave. U: Nesimović, S, Nikšić, E. (Ur.) *Prozor u svijet obrazovanja, nauke i mladih* (str. 5-25). Sarajevo: Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu.
3. Blaži, T. (2023). *Profesionalna zrelost i zadovoljstvo studijem studenata pedagogije Filozofskog fakulteta u Rijeci*. Diplomski rad. Rijeka: Sveučilište u Rijeci.
4. Booth, T, Ainscow, M. (2002). *Indeks inkluzivnosti: Razvoj učenja i učešća u školama*. Zenica: Pedagoški zavod.
5. Brown, M. i sur (2003). *Reflective practice*. U: Fry, H, Ketteridge, S, Marshall, S. (Ur.) *A Handbook for Teaching and Learning in Higher Education. Enchancing Academic Practice. Third edition*. London: Kogan page.
6. Brozović, D, Kovačec, A, Ravlić, S, Kragić, B. (2009). *Hrvatska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
7. Bungić M. (2011). *Mogućnosti evaluacije visokoškolske nastave*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
8. Cerić, H. (2004). Definiranje inkluzivnog obrazovanja, *Naša škola*, 29: 87-95. Dostupno na: <https://dejanakovacevic.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/04/def-io-nskola.pdf>. Datum posjete: 27.8.2024.
9. Fajgelj, S. (2007). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primijenjenu psihologiju.
10. Guba, E, Lincoln S. Y. (1989). *Fourth Generation Evaluation*. San Francisco: JosseyBass.
11. Hall, J. (1996). Integration, inclusion, - What Does It All Mean? U: O'Kane, C. J, Goldbart, J. (Ur.) *Whose Choise? Contentious Issues for Those Working with People with Learning Difficulties* (str. 48-57). London: David Fulton.
12. Hentig, von Hartmut (1997). *Humana škola*. Zagreb: Educa.
13. Hounsell, D. (2003). *The evaluation of teaching*. U: Fry, H, Ketteridge, S, Marshall, S. (2003). *A handbook for teaching & learning in higher education. Second edition*. London: Kogan page.

14. Husremović, Dž, Lepić, S, Chambers, M, Zirojević-Bužo, M. (2014). *PROGRAM UPRAVLJANJA KARIJEROM. PRIRUČNIK ZA NASTAVNO OSOBLJE*. Sarajevo: GOPA mbH Bad Homburg, predstavništvo za Bosnu i Hercegovinu.
15. Kačapor, S. (2010). *Strateško planiranje i evaluacija visokoškolskih ustanova*. Zbornik radova. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
16. Kafedžić, L. (2020). *DA NIKO NE IZOSTANE: Osnove specijalne pedagogije*. Sarajevo: autor.
17. Kiš-Glavaš, L, Fulgosi-Mastnjak, R. (2002). *Do prihvaćanja zajedno. Integracija djece s posebnim potrebama*. Zagreb: IDEM.
18. Korasiga, D, Kiranmayi, Y. D. (2014). Innovation in Educational Institutions, *International Journal of Applied Services Marketing Perspectives*, 2 (4): 587-596.
19. Marjanović, K. (2020). Analiza položaja osoba sa intelektualnim teškoćama u Bosni i Hercegovini, *Gradovrh – časopis za književno-jezična, društvena i prirodnoznanstvena pitanja*, 16:151-160. Dostupno na: <https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=982011>. Datum posjete: 27.8.2024.
20. Matijević, M. (2005). Evaluacija u odgoju i obrazovanju, *PEDAGOGIJSKA istraživanja*, 2 (2): 279-298. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/205413>. Datum posjete: 27.8.2024.
21. Mijatović, A. (1999). *Osnove suvremene pedagogije*. Zagreb: Zagreb – poduzeće za grafički djelatnost.
22. Milas, G. (2005). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jasterbarsko: Naklada slap.
23. Morrison, K. R. B. (1993). *Planning and Accomplishing School-centred Evaluation*. Nortfolk: Peter Francis Publisher.
24. Mušanović, D. (2018). *Zadovoljstvo studenata pedagogije kvalitetom nastave*. Završni diplomski rad. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
25. Mužić, V. (2004). *Uvod u metodologiju istraživanja odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Educa.
26. *Nastavni plan i program, studijska 2019/2020. godina*. (2019). Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
27. Norris, J. M, van der Mars, H, Kulinna, P, Kwon, J. i Amrein-Beardsley, A. (2017), A Document Analysis of Teacher Evaluation Systems Specific to Physical Education, *The Physical Educator*, 74: 757-788. Dostupno na:

- https://www.researchgate.net/publication/320995714_A_Document_Analysis_of_Teacher_Evaluation_Systems_Specific_to_Physical_Education. Datum posjete: 27.8.2024.
28. Pehar, L. (2008). MODEL EVALUIRANJA RADA NASTAVNIKA NA FAKULTETU, *Suvremena pitanja*, 5: 69-86. Dostupno na: <https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=157197>. Datum posjete: 27.8.2024.
29. Perić, N. (2014). *Značaj inkluzivnog obrazovanja za posebnim s invaliditetom*. Tuzla: Koalicija organizacija osoba s invaliditetom Tuzlanskog kantona.
30. *Pravilnik o sistemu osiguranja i upravljanja kvalitetom na Univerzitetu u Sarajevu* (2019). Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
31. *Prijedlog studijskog programa Specijalne pedagogije*. (2015). Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
32. Ricijaš, N, Huić, A, Branica, V. (2006). Zadovoljstvo studijem i samoprocjena kompetentnosti studenata nekih pomagačkih profesija, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 42 (2), 51-68. Dostupno na: http://hrri.erf.hr/wp-content/uploads/2020/05/Ricijas_Huic_Branica_ZADOVOLJSTVO_STUDIJE_M_I_S_AMOPROCJENA.pdf. Datum posjete: 18.9.2024.
33. *Quick Notes, Inclusion Resources for Early Childhood Professionals* (1997). Carrboro, NC: University of North Carolina - FPG Child Development Center.
34. Schultz-Stout, K, Huston, J. (2001). *Special Education Inclusion*. WEAC.
35. *Specijalna pedagogija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2013. – 2024. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/specijalna-pedagogija>. Datum posjete: 24.8.2024.
36. Šipka, P (2001). *Nauka u Srbiji: u susret evaluativnoj državi*. Centar za evaluaciju u obrazovanju i nauci.
37. Španja, S. (2019). *Evaluacija kao pedagoški fenomen*. Osijek: Sveučilište J.J. Strossmayer u Osijeku.
38. Tkalec, T. (2012). Pedagogija poduzetništva i cjeloživotno učenje, *Učenje za poduzetništvo*, 2 (2), 21-26. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/192384>. Datum posjete: 27.8.2024.
39. Vranešević, T, Mandić, M, Horvat, S. (2007). ISTRAŽIVANJE ČINITELJA ZADOVOLJSTVA STUDENATA, *Poslovna izvrsnost*, 1(1), 83-92.
40. Vukasović, A. (1991). *Pedagogija*. Zagreb: „Zagreb“-poduzeće za grafičku djelatnost.
41. Vukasović, A. (1999). *Pedagogija*. Zagreb: Hrvatski katolički zbor „Mi“.

42. Zrakić Sušac, M, Grgić, I. (2015). Studij agronomije i zapošljavanje: stavovi studenata diplomskih studija u Hrvatskoj, *Agroekonomika*, 44 (67), 17-31.
43. Žentil Barić, Ž. (2016). *Primjena intervjua kao istraživačke metode u knjižničarstvu*. Diplomski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.

POPIS TABELA

<i>Tabela br. 1: Popis obaveznih stručnih i općeobrazovnih predmeta za I ciklus studija.....</i>	20
<i>Tabela br. 2: Popis obaveznih stručnih i općeobrazovnih predmeta za II ciklus studija</i>	21
<i>Tabela br. 3: Popis obaveznih stručnih i općeobrazovnih predmeta za I ciklus studija (po Nastavnom planu i programu za studijsku 2019/2020. godinu</i>	24
<i>Tabela br. 4: Popis obaveznih stručnih i općeobrazovnih predmeta za II ciklus studija (po Nastavnom planu i programu za studijsku 2019/2020. godinu).....</i>	25
<i>Tabela br. 5: Prisustvo predmeta i praktične nastave u oba NPP-a kroz semestre (I ciklus).</i>	31
<i>Tabela br. 6: Prisustvo predmeta i praktične nastave u oba NPP-a kroz semestre (II ciklus)</i>	32
<i>Tabela br. 7: Metode, tehnike i instrumenti korišten prilikom istraživanja</i>	38

PRILOZI

Protokol intervjua

1. **Koliko ciklusa, tj. godina ste pohađali studijski program Specijalne pedagogije?**
(dodiplomski/diplomski studij; diplomirali/trenutno na studiju/odustali – razlog odustajanja)
2. **Kakvo je Vaše mišljenje u vezi sadržaja studijskog programa Specijalne pedagogije?**
(predmeti; cjeline; da li se neke cjeline trebaju detaljnije obraditi/neke manje detaljno – zašto; da li neke cjeline nedostaju i zašto – prijedlozi)
3. **Kakvo je Vaše mišljenje u vezi s metodikom izvođenja nastave na studiju?**
(oblici rada; metode; tehnike; informacijsko-komunikacijske tehnologije; prijedlozi)
4. **Kakvo je Vaše mišljenje i iskustvo u vezi s praktičnom nastavom tokom studija?**
(ustanove i udruženja u kojima je praksa bila organizovana – da li je nešto ostalo posebno upečatljivo; šta je bilo izuzetno korisno; da li su zadovoljni; gdje bi voljeli da su imali priliku realizirati praksu i zašto – prijedlozi)
5. **Kakve su bile Vaše prilike za zaposlenje nakon studija?**
(da li postoji potražnja za pomenutom strukom; gdje su aplicirali za radno mjesto; kakve su prilike tržišta; da li su imali priliku raditi na određenim pozicijama – koje su to pozicije; da li su zadovoljni sa plaćanjem njihovog znanja; kakve su prilike za doškoloavanje/napredovanje – da li imaju iskustva s tim)
6. **Kako Vas je, ako jeste, studij promijenio?**
(stavovi; mišljenja; empatija)